

Universiteit
Leiden

The Netherlands

'Ja, de Litteratuur is nu eenmaal een wonderlik vak' Ideeën ten aanzien van het bloemlezen van eigentijdse poëzie voor gebruik in de hoogste klassen van gymnasium en h.b.s., 1898-1941

Buijsse, J.G.

Citation

Buijsse, J. G. (2023, December 20). *'Ja, de Litteratuur is nu eenmaal een wonderlik vak': Ideeën ten aanzien van het bloemlezen van eigentijdse poëzie voor gebruik in de hoogste klassen van gymnasium en h.b.s., 1898-1941.*

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3674127>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3674127>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De schoolbloemlezing 1898–1941

11.1 Inleiding

Ten aanzien van de keuze voor contemporaine poëzie kon ik in afdeling III met de bespreking van Foeke Buitenrust Hettema tot en met Paul Huf niet meer dan een zeer beperkt inzicht geven. In het hier volgend hoofdstuk ga ik breder in op de schoolbloemlezing tussen 1898 en 1941, als beschrijving van het derde aspect van mijn onderzoeksvraag: consequenties voor de stofkeuze zoals die blijkt uit de literaire schoolbloemlezing. De uitwerking ervan zal een inhoudelijke en een getalsmatige zijn: titels en aantallen zullen duidelijk worden. Telkens wanneer een bloemlezer een gedicht in zijn bloemlezing opneemt, maakt hij een keuze, een ander in zijn ogen minder geschikt gedicht, of meerdere gedichten, verwerpend. Is binnen een bundel de keus voor een bepaald gedicht uiteraard eenmalig, in de totaliteit aan keuzes is exclusiviteit niet vanzelfsprekend. Toch is een eenmalige keuze voor een bepaald gedicht eerder regel dan uitzondering, zoals verderop zal blijken.

In de jaren 1920, 1930 wordt voor het vak Nederlands zeer veel materiaal uitgegeven. F.G.A. Stemvers telt in 1932 132 dan beschikbare titels, waaronder 16 bloemlezingen (49 delen) voor de klassen 1 tot en met 3, 19 bloemlezingen (46 dln.) voor de klassen 4 tot en met 6, bloemlezingen poëzie voor deze klassen respectievelijk 5 (9 dln.) en 10 (15 dln.), 15 verschillende leergangen ten behoeve van literatuurgeschiedenis (16 dln.). Verder nog 110 tekstuitgaven, waarvan een aantal parallelle. Hij kan dan ook niet anders dan pleiten voor meer eenheid in het moedertaalonderwijs, een pleidooi dat J.J. Leest, ook in 1932, evenzo houdt.⁶⁰²

De inhoud van aspect iii. betreft een inventarisatie van 3554 gedichten op titel van 254 dichters met daaraan gekoppeld het netwerk van 85 bloemlezingen. Uit het aantal keuzes voor een zeker gedicht komt een rangorde tot stand. Daarin komt een onderwijscanon naar voren die achteraf gezien misschien niet zo zal verbazen maar die wel de ontwikkeling ervan toont, een aspect dat in canondefinities en –beschrijvingen te weinig aan de orde komt. De analyse komt naar voren in de hiërarchieën van dichters en gedichten. Voor mijn onderzoek maak ik gebruik van ideeën van H. Verdaasdonk over kwaliteitshiërarchieën in schoolboeken. Zo neem ik zijn terminologie met betrekking tot aantallen geboemleesde gedichten en de publicatie ervan in bloemlezingen over.

11.2 'Tot hulpmiddel voor de beoefening eener taal'

De bibliograaf R. van der Meulen schrijft in 1883 in zijn boekverkoperhandleiding *Boekhandel en bibliographie* over de bloemlezing: 'Tot hulpmiddel voor de beoefening eener taal is o.a. de chrestomathie of anthologie (bloemlezing) te rekenen, die een geschikte keus van dicht- en prozastukken in die taal aanbiedt',⁶⁰³ daarmee een breed gedragen mening weergevend. De term 'geschikt' hanteren schoolbloemlezers namelijk altijd. 'Geschikt' betekent dan 'beantwoordend aan een doel' – al verwoordt niet elke bloemlezer zijn doel –, 'bruikbaar', 'leesbaar', 'voldoende literair' en is in wezen een holle term. Bloemlezers brengen in de regel geen 'ongeschikte' teksten, tenzij

⁶⁰² Stemvers (1932):303; Leest (1932):6-7. Stemvers noemt geen titels. Zie voor tekstuitgaven Lansberg (1924):69-105.

⁶⁰³ Van der Meulen (1883):388

met een zeker doel, zoals Foeke Buitenrust Hettema in 1898 in zijn *Analecta V, Inleiding op Dichterstudie* deed. Dan zijn ze weer wel geschikt. Ook zullen vele bloemlezers daarnaast inzetten op een nader doel: 'de schoonste Passagiën van een Schryver',⁶⁰⁴ omdat zij stukken van een bepaalde kwaliteit willen brengen. Het schoonste is niet per definitie het meest geschikte, het kan bijvoorbeeld te moeilijk zijn voor de beoogde doelgroep.

Menno ter Braak trekt in 1933 het nut van bloemlezingen enigszins in twijfel. Hij kan zich moeilijk het publiek ervan voor de geest halen, anders dan de middelbareschooljeugd,

hem, de nijvere of luie scholier, zie ik zéér duidelijk voor mij, gebogen over het boek met de vele namen en de vele producten, dat de docent hem tracht te expliceren; en de scholier droomt, als hij tot de nijvere categorie behoort, onder de woorden van de leraar weg door het raam, of speelt, als hij een luiaard is, met het potlood en de passer, die op zijn bank liggen.⁶⁰⁵

Als bloemlezingen er zijn om ingewijd te worden in de eerste geheimen van de poëzie, meent Ter Braak, dan behoort zij tot de leerstof van de middelbare school. Maar is de verzameling bedoeld om van alle poëtische markten thuis te zijn, dan is het belang van een bloemlezing problematisch, want dan bevordert zij dilettaantisme waar alleen de snob in zijn ijdelheid gestreeld wordt, stelt hij.

Het subgenre schoolbloemlezing is nauwelijks onderwerp van onderzoek, van een bijzondere focus erop is geen sprake. Ook in het onderzoek naar literaire bloemlezingen, *Bloemlezen is (g)een koud kunstje* (1988), door Andrea Verwer is de schoolbloemlezing slechts een van de zeven soorten bloemlezingen die zij bespreekt. Verwer behandelt in deze ene subcategorie niet meer dan een zevental willekeurig gekozen titels van schoolbloemlezingen, waarvan drie voor het onderwijs Nederlands, daarmee slechts een zeer oppervlakkig beeld van de Nederlandse schoolbloemlezing gevend. Zij maakt geen onderscheid tussen schoolbloemlezingen in engere zin (bloemlezingen met alleen gebloemleesde stukken) en bloemlezingen in ruimere zin (bloemlezingen met een bredere bedoeling als onderdeel van een historische toelichting). Zij noemt enige selectiecriteria voor het opnemen van teksten in een bloemlezing, die zij distilleert uit de periteksten bij de bundels die zij heeft onderzocht: een vijftal didactische doelstellingen (cultuuroverdracht, esthetische vorming, maatschappelijke vorming, individuele ontplooiing, leesplezier) en enige tekstgebonden criteria (representativiteit, moeilijkheidsgraad, literaire kwaliteit, emotionele aantrekkingskracht). Verwer vat de doelstelling van schoolbloemlezingen samen op basis van de korte opmerkingen in het door haar onderzochte bescheiden en onderling zo verschillende corpus als 'jongeren warm maken tot verdere lezing van poëzie',⁶⁰⁶ een voor de hand liggende en zeer algemene doelstelling. Het is een formulering die gebruikers (de docenten) altijd wel zullen aanvaarden en die zich in allerlei varianten kan laten vertalen. Leerlingen zijn niet meteen overtuigd van deze intentie.

Jongeren enthousiasmeren voor poëzie is de doelstelling die de samensteller de docent-gebruiker voorhoudt. Zij richt zich op de relatie tussen de leraar en de laatste schakel in de keten tussen dichter en lezer, de leerling, die het minst invloed heeft op de keuze: het is de keuze die staat voorgeschreven in het programmaboekje van de school. Voor de titel in het programmaboekje

---

⁶⁰⁴ E. Buys in *Nieuw en volkomen woordenboek van konsten en wetenschappen* (1769–1778); zie citaat in *WNT*.

⁶⁰⁵ Ter Braak (1949):40. Ter Braak bespreekt in zijn artikel Jan Greshoffs bloemlezing *Kent Uw dichters!* (1932), die naar zijn idee wel uitstekend materiaal bevat maar geen samenhang heeft. Ter Braak was in de jaren ervoor leraar Nederlands aan het Rotterdams Lyceum geweest.

⁶⁰⁶ Verwer (1988):65-66.

staat, is een ander mechanisme werkzaam geweest, de keuze van de docent voor het boek op grond van wat hij denkt ermee te kunnen doen. Het eigenlijke doel van een bloemlezing is dan ook het aanbieden van een dienst aan de docent. Het is het beschikbaar stellen van een voorziening, namelijk het kunnen beschikken over bruikbaar geachte teksten. Een bloemlezing (of misschien beter: een bloemlezer) faciliteert de leraar bij zijn lesinhoud. De leraar die zich vooral richt op oudere letterkunde kiest een andere bloemlezing dan zijn collega die voornamelijk eigentijdse poëzie behandelt. Wie meer de grote lijn in een gedicht wil tonen, kiest anders dan hij die diep in het gedicht wil doordringen. Wie poëzie gebruikt als tekstueel middel tot verstandelijke ontwikkeling heeft een ander doel voor ogen dan de voorstander van lezen voor de vuist weg. De leraar die poëzie behandelt vanuit een denominatie, kiest weer andere gedichten en dus een andere bloemlezing. Recensenten tenslotte wijzen vrijwel altijd op de eventuele bruikbaarheid van een boek, waarbij een opmerking over de tekstkeuze – zij zouden het anders gedaan hebben – bijkans onontkoombaar is.

11.3 Canonisatie

Net als in de afgelopen decennia is in de loop van de jaren 1970 en 1980 uitgebreid gediscussieerd over het begrip 'canon',⁶⁰⁷ met name over de vraag of de canon bestudeerd moet worden op basis van tekstgebonden eigenschappen of op basis van een sociale context.

J.J.A. Mooij bespreekt in zijn referaat 'Het "probleem" van de canon' een viertal problemen rond de canon: dat van definitie, van onderzoek, van rechtvaardiging en van overdracht. In Mooijs visie is de bedoeling van canonvorming

[H]et overzichtelijk maken van het literaire veld ten overstaan van alle betrokkenen. De canon is er om structuur en oriëntatie tot stand te brengen en omvat (...) de werken, die in voldoende ruime kring voldoende waardering genieten om in de aandacht te blijven, zodat ze als oriëntatiepunten kunnen dienen in de omgang met literatuur, en met name in de literaire kritiek.⁶⁰⁸

Het onderzoeksprobleem vloeit voort uit de verandering van de samenleving. In een pluralistische samenleving is een eensluidende en statische canon niet meer geldig. Het rechtvaardigingsprobleem draait om de vraag over wie wel en wie niet tot de canon kan behoren en wie dat bepaalt. Mooij stelt dat canonvorming nu eenmaal onvermijdelijk is, als maar erkend wordt dat een kwaliteitsoordeel niet op intrinsieke tekstwaarden berust maar dat het lezers zijn die op grond van eigen waardenervaring aan canonvorming bijdragen. Canonvorming is hoe dan ook wenselijk want zij dient de continuïteit en de vernieuwing van een cultuur. Het overdrachtsprobleem tenslotte heeft betrekking op het onderwijs: het onderwijs zou ook niet-canonieke werken moeten bespreken. Mooijs uitleg vat in 1993 de discussie uit de drie decennia ervoor samen. Hij kan daarom

---

⁶⁰⁷ Ik ga hier verder niet in op ontstaan en historisch gebruik van de term 'canon' en verwijs slechts naar een recente publicatie: Laan (2018):375-386. Het 'oerartikel' is uiteraard het hoofdstuk 'Klassiek' in Curtius (1948).

⁶⁰⁸ Mooij (1993):30. Het literaire veld is voor Mooij hier dus niet meer dan een bundeling van werken. In ander verband hanteert Mooij een vergelijkbare omschrijving met termen als 'waardevol' en 'referentiepunt'. Mooij voegt dan aan zijn omschrijving toe: 'en in het onderwijs; derhalve worden zij [de literaire werken] ook op school (althans op sommige scholen) onderwezen'. Zie Mooij (1987):121. D.W. Fokkema hanteert een omgekeerde volgorde: 'Onder een canon op het gebied van de letterkunde versta ik een selectie van bekende en waardevol geachte teksten, die in het onderwijs worden gebruikt en die als referentiekader dienen voor de literaire kritiek.' (Fokkema (1985):5-6).

concluderen dat na eind jaren 1960 de canon als een dynamisch concept wordt opgevat: de samenleving is veelvormig waardoor niet alleen een canon kan veranderen maar ook groepen hun eigen canon hanteren.

Deze ontwikkeling behandelt J. Moerbeek in 'Hoe elastisch is de canon?' (1992).⁶⁰⁹ Functie, doel, omvang, gebruik zijn aspecten die bij het begrip canon in ogenschouw genomen moeten worden. Als Moerbeek over het literatuuronderwijs schijft, heeft zij het over 'canons': afhankelijk van het onderwijsdoel zullen verschillende canons geformuleerd kunnen worden. Een esthetische canon is anders dan een canon ten behoeve van persoonlijke ontwikkeling.⁶¹⁰ Haar op onderwijs gerichte definitie beperkt zich tot schoolboeken: 'een canon die in schoolboeken wordt gepresenteerd bestaat uit een verzameling teksten en auteurs die door de samensteller als waardevol en/of bruikbaar beschouwd worden om als referentiepunt te dienen in het literatuuronderwijs'.⁶¹¹ Dat de ideeën van samensteller, leraar en leerling niet altijd met elkaar overeenkomen zou onderwerp van onderzoek moeten zijn, vindt Moerbeek.

In haar studie *Canons in context* (1998) bespreekt Moerbeek het fenomeen verder in relatie met het literatuuronderwijs Nederlands. Zij hanteert als algemene definitie:

Een canon is een verzameling van werken en schrijvers die door een sociale groep of literair circuit als waardevol erkend worden, en die als referentiepunt in publicaties van die sociale groep of dat literaire circuit fungeren.⁶¹²

Steeds zal de sociale groep of het circuit gedefinieerd moeten worden omdat de functie van een canon contextueel gebonden is, stelt zij. Moerbeek stipt aan dat in definities geen uitsluitend gegeven wordt over de vraag wie bij aanvang bepaalt of een tekst waardevol is. Ze gaat daar verder niet op in, wijst er alleen op dat objectieve kwaliteitscriteria niet bestaan. Om het belang van het onderwijs als institutie die bijdraagt aan een stabiele positie van een werk in de canonhiërarchie te benadrukken, citeert zij Bourdieu (naar Böhler (1990)):

Die Vermittlung durch die Schule erfüllt stets eine Legitimationsfunktion, und sei es nur durch die Bestätigung, die sie den Werken zuteil lässt, die sie, indem sie übermittelt, für würdig befindet, bewundert zu werden; auf diese Weise trägt sie dazu bei, die Hierarchie der kulturellen Güter zu definieren, die in einer gegebenden Gesellschaft zu gegebenem Zeitpunkt gültig ist.⁶¹³

Bourdieu's opvatting beschrijft kort een proces waarin literatuur in vergelijking met andere kunsten een leidende functie heeft.⁶¹⁴ Michael Böhler verwijst verder naar Bourdieu die uitlegt dat terwijl het onderwijs bijna uitsluitend literaire werken betreft, het er toch in slaagt een overdraagbare aanleg op te wekken, namelijk om bepaalde werken of bepaalde klassen van werken te waarderen als

---

⁶⁰⁹ Moerbeek (1992):337vv.

⁶¹⁰ *a.w.*, 345.

⁶¹¹ *a.w.*, 349. Met 'schoolboeken' bedoelt Moerbeek eerder handboeken dan bloemlezingen. Zie *a.w.*, 352-353, waar zij een groot aantal inhoudsaspecten noemt die niet op bloemlezingen slaan.

⁶¹² Moerbeek (1998):24. Ook in Moerbeek (1992):342.

⁶¹³ Citaat in Moerbeek (1998):25. Moerbeek schrijft de verwoording toe aan D.C. Kochan (1990:27), maar het is Michael Böhler die citeert uit Bourdieu's *Zur Soziologie der symbolischen Formen* (1974). Böhler (1990):27, n. 51.

⁶¹⁴ Ik volg hier de uitleg van Böhler (1990):26.

kenmerk van een bepaalde school- en sociale status.⁶¹⁵ Het literatuuronderwijs zou dus de aanjager voor een bepaalde kijk op en waardering voor culturele producten zijn.

Vergeleken met de definitie van J.J.A. Mooij uit 1993 beperkt J.L.M. Moerman zich in 1998 in haar definitie waar zij een groep of kring als vormer van een canon noemt, iets waar Mooij minder aan toekomt. Omdat de functie van een canon contextueel gebonden is, zal steeds de groep of het circuit gedefinieerd moeten worden, stelt Moerbeek, alhoewel zij zich daarbij wel beperkt tot een literairtijdschriftcanon, een academische canon of een schoolcanon.⁶¹⁶ 'Groep' of 'circuit' zijn echter ruimere begrippen. In de loop van de eerste decennia van de twintigste eeuw zijn zulke circuits aanwijsbaar, bijvoorbeeld in de denominaties in het na 1917 verzuilde Nederlandse onderwijsland. Zich emanciperende denominaties hanteren hun eigen waardesystemen en leggen in het onderwijs de nadruk op een 'eigen' canon. Niet aan een denominatie gebonden leerboeken en bloemlezingen besteden op een niet ideologische manier aandacht aan een zich ontwikkelende onderwijscanon; rooms-katholieke boeken kunnen echter niet zonder ideologie maar ook niet zonder aandacht voor de literatuur buiten eigen kring.

Een canonopvatting kan dan gedestilleerd worden uit de mate van aandacht voor auteurs (dichters) uit eigen kring én de parallelle keus van werken uit de brede literatuur, die afwijkend kan zijn van een vigerende keus. Inleiders van schoolboeken wijzen daar wel eens op. P.A. Kerstens schrijft in zijn voorwoord bij zijn voor rooms-katholiek onderwijs bedoelde *Leerboek* (1923) dat hij een literair oordeel geeft naast een oordeel uit ethisch, uit katholiek oogpunt, 'het overigens aan den leeraar overlatend, voor een bepaald auteur of een bepaald werk meer of minder krachtig te waarschuwen'. Al te krachtige veroordeling werkt averechts, voegt hij eraan toe, waarna hij zich beklaagt over de stelselmatige verwaarlozing van katholieke auteurs in 'neutrale' (aanhalingstekens van Kerstens) handboeken. 'Stelselmatig' is echter een wat te stellige zienswijze. Verscheidenheid komt bijvoorbeeld naar voren in Poelhekkes bloemlezing *Taalbloei* (1909). M.A.P.C. Poelhekke is een in katholieke kring vooraanstaand publicist, in het katholieke Nijmegen directeur van de gemeentelijke h.b.s. Hij stelt voor de neutrale uitgeverij J.B. Wolters een niet specifiek voor het katholiek onderwijs bedoelde bloemlezing samen die toch zodanig veel aandacht besteedt aan katholieke auteurs dat een anonieme recensent in *De Tijd* kan schrijven dat de bloemlezing 'voor ons, Katholieken, bijzonder aantrekkelijk is'.⁶¹⁷ Hier gaan achtergrond, denominatie en commercie samen. Na de dood van Poelhekke, in 1925, is *Taalbloei* steeds in handen geweest van een katholieke samensteller.

Als kwaliteitshierarchieën niet toevallig tot stand komen, gaat het dus om stappen in een reproducerend proces. Toch is de aanvang een belangrijk punt. Moerbeek en Mooij omzeilen dit

---

⁶¹⁵ 'Obwohl der Lehrbetrieb der Schule sich beinahe ausschließlich auf literarische Werke erstreckt, gelingt es ihm dennoch, eine übertragbare Bereitschaft zu erzeugen, nämlich alle von der Schule anerkannten Werke zu bewundern, bzw. das Pflichtgefühl einzupflanzen, bestimmte Werke oder, genauer gesagt, bestimmte Klassen von Werken zu verehren und zu schätzen, die nach und nach so erscheinen, als seien sie Attribute eines bestimmten Schul- und Sozialstatus.' Citaat in Böhler (1990):26.

⁶¹⁶ Moerbeek (1998):24. Het begrip 'schoolcanon' is wat diffuus. Moerbeek bedoelt een onderwijscanon, maar 'schoolcanon' kan ook opgevat worden als de canon die door een docent of docenten op een bepaalde school voor langere tijd wordt gebruikt. Zo'n situatie kan blijken uit het over een zeer lange periode gebruiken van een bepaalde bloemlezing. Een voorbeeld hiervan is de keuze op de Rijks h.b.s. (later Winkler Prins Lyceum) te Veendam. Vanaf het cursusjaar 1928–1929 staan alleen de delen III, IV, V van *Gouden aren* van G.A. Brands en R.W. Lieve op het programma, een situatie die tot en met het cursusjaar 1967–1968 (dus tot en met het laatste officiële h.b.s.-jaar) zal voortduren. Tot 1954 is het de keuze van één docent, Egbert Stel. (Programmaboekjes Rijks Hogere Burgerschool Veendam, RHC Groninger Archieven 683-46).

⁶¹⁷ Recensie in *De Tijd*, 12 juni 1909.

aspect. Definities van het begrip canon omschrijven, geven geen concrete inhoud van beoogde werken.⁶¹⁸ Die moet blijken uit de inhoud van literatuuroverzichten, bloemlezingen, van lessen en colleges etc., of uit enquêtes, inventarisaties waaruit de referentiepunten voor een bepaalde groep blijken. Receptiehistorisch onderzoek is dan ook van belang. Ten aanzien van een oeuvre of een bepaald werk is de receptie te volgen. In het algemeen is een boektitel onderwerp van een recensie, een stap in het proces van waardetoekening. In het geval van een dichttitel is dat lastiger. Nu is een *all time favourite* van de periode 1898–1941 in poëziebloemlezingen Willem Kloos' 'Ik ween om bloemen in den knop gebroken'. Het blijkt een van de zeer weinige gedichten te zijn waarvan de canonisatie vanaf het begin is te volgen, zo niet het enige.

Het gedicht verschijnt voor het eerst in *De nieuwe gids* 8 (1893), p. 412 in een reeks sonnetten. Kloos neemt het in 1894 in zijn bundel *Verzen* op als sonnet LXI. Deze bundel wordt in hetzelfde jaar in *De Gids* besproken door een anonieme recensent, naar ik toch maar aanneem J.N. van Hall, die Kloos 'modern (...) in zijn gevoelen' noemt want 'het zijn zijn passie, zijn eigen leven, die hij uitstort in zijn verzen'. De recensent citeert een aantal gedichten volledig, onder andere 'De zee', en ook 'Ik ween om bloemen in den knop gebroken', dit laatste 'om den teëren elegischen toon, die er uit spreekt'.⁶¹⁹ Hier hoort hij kennelijk iets dat uit het gedicht voortkomt (de 'toon' 'spreekt'), formuleert een herkennende verwijzing naar eerdere teksten (niet alleen als elegie, maar ook de koppeling aan de toon) en geeft de intensiteit ('teêr') zoals hij die ervaart weer. Voor deze recensent past dit gedicht daarmee in zijn kennis- en waardesysteem. Zijn de lezers van *De nieuwe gids* de eigen lezers, die van *De Gids* vormen een ander publiek – dat nog wel weet dat de literair criticus van het blad het aanvankelijk helemaal niet zo had op de poëzie van de vernieuwende naamgenoot. Deze citeert zelfs het credo van Kloos uit 1886 dat een criticus 'uitsluitend en alleen [oordeelt] naar de kracht en de fijnheid, waarmeê hij die gedachten en sentimenten en gebeurtenissen heeft gevoeld en gezien, en naar de meerdere of mindere zuiverheid, waarmeê hij dat gevoel door klanken heeft weten uit te drukken'.⁶²⁰ In de recensie in *De Gids* begint de canonisatie van Kloos' gedicht, op basis van een aspect van de tekst, de tere elegische toon. Dit betekent overigens niet dat 'Ik ween om bloemen in den knop gebroken' een elegie is in de zin van een klaaglied om een dode; het is eerder een reflectief gedicht. Over een vervluchtigd gedicht?

J.B. Meerkerk neemt 'Ik ween om bloemen in den knop gebroken' in 1899 op in zijn *Een boek met verzen* (en stelt er enige vragen bij), D. de Groot et al. nemen het gedicht in 1901 op in *De Nederlandsche letterkunde*, een bloemlezing die vooral door hoofdstudenten wordt gebruikt. En belangrijk: zij verwijzen in de literaturopgave bij het hoofdstuk over Kloos onder andere naar deze recensie. F.C. Meyster schrijft in deze jaren in het *Gereformeerd jongelingsblad* een reeks artikelen over 'Onze moderne literatuur'. Hij richt zich dus tot een geheel ander publiek, een publiek dat niet snel een dichter als Kloos ter hand zal nemen. In een aflevering in 1901 neemt hij het gedicht integraal op en noemt hij het 'een der schoonste sonnetten uit den besten tijd van Kloos'. J.N. van Hall neemt het in 1903 op in de vijfde druk van zijn *Dichters van dezen tijd* en als Jacoba Flothuis-van Dommelen op 2 april 1903 in Rotterdam het gedicht voordraagt op een avond voor de *Vereniging ter*

⁶¹⁸ Moerbeek (1998):9-26 stipt er vijfendertig aan.

⁶¹⁹ An. (1894):365. Een potentieel groter aantal lezers kan dus kennismaken met Kloos' gedicht. *De nieuwe gids* heeft in 1894 ongeveer 500 abonnees, *De Gids* ongeveer 1850 abonnees; het aantal lezers is uiteraard groter. Voor abonnee-aantallen: zie Bakker (1985):50 en Aerts (1994):112. Aerts vermeldt dat *De Gids* ook wel in h.b.s.-bibliotheken een plaats kreeg (110). Indien zo, dan waarschijnlijk ook in gymnasiumbibliotheken en naar ik aanneem in de eerste plaats voor docenten; als leerlingen er gebruik van moesten maken, maken zij deel uit van dezelfde geletterde publieksgroep.

⁶²⁰ Kloos (1886):142.

behartiging van de belangen der vrouw, wordt het in een verslag 'het bekende [sonnet]' genoemd. L. Leopold plaatst het in 1908 in de vijfde druk van *Nederlandsche schrijvers en schrijfsters* (onder de pseudotitel 'Lente-weenen'). In 1909 geeft Frans Hasselaar het als een van 'twee liederen voor sopraan met klavierbegeleiding' uit.⁶²¹ Kloos' sonnet is dan bij een breed publiek bekend en niet meer weg te denken uit bloemlezingen.

Het gedicht maakt in vrij korte tijd, namelijk binnen vier jaar, de reis vanaf het literaire tijdschrift (*De nieuwe gids*) via een bundel (*Verzen*), beide uitgegeven door dezelfde uitgever (W. Versluys), naar de literaire kritiek (*De Gids*), waarna het onderwijs (J.B. Meerkerk) het gedicht oppakt. In deze canonisatie speelt een tekstkenmerk een rol: dat is de aanleiding voor de recensent van *De Gids* het gedicht op te nemen en te bespreken. Zijn woord, het woord van een erkend criticus, is kennelijk voldoende. 'Ik ween om bloemen in den knop gebroken' behoudt zijn plaats decennia lang in bloemlezingen, uiteindelijk als een historische verwijzing: dit is een van de gedichten die er 'toen' toe deden en nu als referentiepunt voor dat verleden dient. Wat als de recensent voor een gedicht als 'Ik lag en weende om dromen, die vervlogen,/ Als kussen van een mond, nú koud en bleek,' (sonnet LIX uit *Verzen*) had gekozen?

Met betrekking tot werk uit eerdere eeuwen is voor het Nederlandse literatuuronderwijs aan het begin van de twintigste eeuw een lijst van canonieke werken wel aanwijsbaar.⁶²² Maar in het geval van de voortgang van de poëzie na 1880 moeten leraren nu juist aan een nieuwe canon bijdragen. In de loop van enige jaren komt zo een zich ontwikkelende en ook recente poëziecanon voor het onderwijs tot stand en ontstaat een traditie waar volgende bloemlezers nauwelijks omheen kunnen. Michael Böhler noemt dit de 'Reproduktionskonstanz' als hij een canonsituatie beschrijft waarbij niet een overheid maar leraren aan de samenstelling van een canon bijdragen.⁶²³ Hij doet dit in een beschrijving van Zwitsers moedertaalonderwijs waarin de staat niet een onderwijscanon voorschrijft, de zg. Lektüreliste, maar slechts zeer summier een vakinhoud omschrijft waardoor leraren 'ein kulturell habitualisierter Literaturkanon' (dus geen normatieve canon) kunnen vormen.⁶²⁴ Zo ontwerpt het circuit van literatuurdocenten een verzameling werken als referentiepunten voor henzelf en hun leerlingen (om Moerbeek enigszins te parafraseren). Dit is wat vanaf eind jaren 1890 in het Nederlandse literatuuronderwijs gebeurt ten aanzien van na-1880-poëzie. Uit literatuuroverzichten moet het evaluerend waarom duidelijk worden, in bloemlezingen verschijnt de praktische uitwerking.

11.4 Totaliteit, extensiteit en bereik

Als Hugo Verdaasdonk in 1984 in zijn artikel 'Kwaliteitshiërarchieën in boeken ten behoeve van het onderwijs in de Nederlandse literatuur' het aspect reproductie in de bloemleespraktijk benadrukt en dit uitdrukt in de getalsmatige paradigmata 'bereik' en 'extensiteit', bedoelt hij daarmee een

---

⁶²¹ Meyster (1901); Flothuis-van Dommelen: *De Bode; orgaan van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers*, jrg 15, 1903, no 15, 10 april 1903; Hasselaar: vermelding in *Nieuwsblad voor den boekhandel* jrg. 76, 85, 22 oktober 1909.

⁶²² In 1909 beslaat de serie Letterkundig Panthéon van uitgeverij Thieme, Zutphen al 153 nummers met teksten uit de 17de, 18de en 19de eeuw.

⁶²³ Böhler (1990):26.

⁶²⁴ 'Genauere Kenntnis von sechs bedeutenden Werken aus wenigstens drei verschiedenen Epochen und aus verschiedenen Gattungen der Literatur' (a.w., 19). Vgl. voor de Nederlandse situatie voor 1941 Bartels (1963):117: 'Het examen letterkunde omvat (...) kennis van enkele van haar [de literatuurgeschiedenis] voornaamste voortbrengselen, meer bijzonder in de 17de, 18de en 19de eeuw'.

verifieerbare hoedanigheid. Hij gebruikt de term 'kwaliteitshiërarchie' in plaats van 'canon' omdat deze laatste term meerzinnig is. Omschrijvingen van literatuur steunen op allerlei impliciete en 'hoogst "aannemelijke" veronderstellingen over kennis, wetenschap en literatuur', is Verdaasdonks uitgangspunt.⁶²⁵ Een reconstructie van kwaliteitshiërarchieën kan in zijn ogen geen bindende of geldige opvatting opleveren over toegekende kwaliteit maar wel inzicht geven in rangordes die uit keuzes volgen.⁶²⁶ Eerder gemaakte keuzes worden namelijk herhaald, stelt hij. Alle keuzes voor welk gedicht dan ook in het geheel van het corpus bloemlezingen vormen de *totaliteit*. Voor de samensteller van een bloemlezing zijn de andere parameters van belang.

Het bereik van een auteur is, in Verdaasdonks woorden, het aantal schoolboeken waarin tevoren werk van de auteur is opgenomen, de extensiteit het aantal verschillende, dus unieke, gedichten dat van de auteur pleegt te worden opgenomen. In de woorden 'tevoren' en 'pleegt' legt Verdaasdonk de reproductie. Tussen deze twee parameters bestaat geen logisch verband – bereik 1, extensiteit 100, of bereik 100, extensiteit 1⁶²⁷ – maar in de regel zal er wel een relatie aangewezen kunnen worden, namelijk door de reproductie. Verdaasdonk concludeert dat de mate van reproductie de consensus in keuzes weerspiegelt die binnen een culturele institutie gemaakt worden ten aanzien van bepaalde objecten – in dit geval dus werk van dichters. Hoe die overeenstemming geformuleerd wordt, bijvoorbeeld in door literatuuropvattingen bepaalde kwaliteitsaanduidingen, blijft hierbij buiten beschouwing. Het getalsmatige van de variabelen is er de meetbare buitenkant van.⁶²⁸

Verdaasdonk onderzoekt een variatie aan schoolboeken uitgekomen tussen 1970 en 1983, met daaronder de 18de druk van een bloemlezing uit 1922.⁶²⁹ Alle 86 dichters in zijn lijst met een bereik en een extensiteit van ≥ 6 debuteerden voor 1970, van Jacques Perk (1881) tot Neeltje Maria Min (1966).⁶³⁰ Bloemlezen voor lees- en literatuuronderwijs van moderne dichters kent in 1970 een traditie van tachtig jaar. Verdaasdonk beschrijft een vervolg ervan. De bloemleespraktijk die ik beschrijf, staat aan het begin ervan.⁶³¹ Slechts een klein deel van de 254 dichters in mijn corpus debuteerde voor 1898, het grootste deel van de dichters is dus op enig moment in mijn overzicht debutant, zoals Neeltje Maria Min in 1966 ook debutant was en kennelijk snel in de bloemleespraktijk werd opgenomen. In de loop van mijn overzicht wordt werk van dichters geïntroduceerd, reden waarom ik de terminologie 'tevoren' en 'pleegt' niet meteen overneem. De termen 'bereik' en 'extensiteit' hanteer ik dus in een basale betekenis, deels ontdaan van de implicatie een canonvolgende reproductie weer te geven.⁶³²

---

⁶²⁵ Verdaasdonk (1984):236.

⁶²⁶ a.w., 249. Vgl. Pieterse (2009):43.

⁶²⁷ Verdaasdonk (1984):244.

⁶²⁸ a.w., 244-249.

⁶²⁹ E. Rijpma, *Bloemlezing uit de Nederlandse letterkunde* [Herzien door J. Rijpma]. Groningen, Wolters Noordhoff, 1970¹⁸ [1ste druk 1922].

⁶³⁰ Dichters met een kleiner bereik laat Verdaasdonk buiten zijn inventarisatie.

⁶³¹ Een recente inventarisatie van bloemlezingen is die van G. Nijland (Nijland (2000)). Nijland analyseerde twintig bloemlezingen uit de periode 1956–1990 op dichters en gedichten. In zijn corpus figureren late drukken van vier schoolbloemlezingen uit de periode 1898–1941; de andere bloemlezingen zijn niet voor het onderwijs bedoeld. Zijn corpus is daarmee op twee vlakken divers: niet van eenzelfde actualiteit en met bloemlezingen met een verschillend doel. Ik laat dit onderzoek hier verder buiten beschouwing, ook omdat de periodes verschillen. Ook de inventarisatie van M. Verboord van 34 literatuurmethoden die tussen 1968 en 2000 op de markt waren, laat ik buiten beschouwing: het onderzoek beslaat een andere periode en omvat ook proza. Verboord (2004).

⁶³² Bloemlezen van literatuur voor onderwijs bestaat vanaf het begin van de negentiende eeuw. Mijn beperking, naar analogie van Verdaasdonk, is die van moderne, dat wil zeggen na-1880-poëzie.

Er is alleen een logische relatie tussen het bereik en het extensiteitgetal wanneer beide nul zijn, zoals Verdaasdonk terecht aanstipt. Het is het lot van een grote schare per definitie onbekend gebleven dichters. Door vergelijking van lijstjes van dichternamen in overzichten in literatuurhandboeken met de inhoud van schoolbloemlezingen zijn zulke dichters op te sporen. Zo'n lijstje is dat in De Vooy's *Historische schets* (achtste druk 1916), waar Marie S. Roetman, J.C. Bloem en Willem van Doorn genoemd worden.⁶³³ Ieder van hen had in *De Beweging* gepubliceerd. Bloem wordt vanaf 1925 ruim in schoolbloemlezingen opgenomen, de socialistische dichteres en propagandiste Marie Roetman verdwijnt onmiddellijk van het onderwijstoneel. In de 17de druk van de *Historische schets* (1942) noemt De Vooy in een vluchtig overzicht een negental medewerkers van *De Beweging*. Elkeen wordt in de eerste decennia van de twintigste eeuw in enigerlei mate gebloemleesd door schoolbloemlezers, behalve de ook weer genoemde Willem van Doorn. In 1917 had hij de bundel *'n Tuin op 't Noorden* gepubliceerd, door Albert Verwey in *De Beweging* ruim besproken. In 1929 publiceert hij een tweede bundel. J.A. Rispens besteedt in 1938 in zijn *Richtingen en figuren* nog aandacht aan hem, ook in een resumé van dichters van *De Beweging*. Toch komt zijn werk niet voor in schoolbloemlezingen. De reden is dat Van Doorn er geen prijs op stelt gebloemleesd te worden, zoals duidelijk wordt uit een opmerking van Victor van Vriesland in het voorwoord bij zijn *Spiegel van de Nederlandse poëzie 1900–1940* (1953). Van Vriesland had graag werk van Van Doorn opgenomen maar de dichter ging niet akkoord met zijn keuze.⁶³⁴ Dat Van Vriesland een deel van een verder principiële alinea over het samenstellen van een bloemlezing juist aan Van Doorn's weigering wijdt, betekent dat de dichter Van Doorn gewaardeerd wordt. Schoolbloemlezers zullen op dezelfde weigering van Van Doorn zijn gestuit.

Zijn bloemlezers op de hoogte van alle eerdere keuzes en versmalt de keuze zich tot een beperkter corpus uit het werk van een dichter, waardoor de extensiteit afneemt? Hebben bloemlezers persoonlijk contact met dichters (Paul Huf schreef dichters aan, persoonlijk of via een uitgever, maar hij maakt als kunstenaar deel uit van een netwerk van auteurs) of vindt communicatie plaats via de uitgever? In hoeverre is er invloed van deze laatste op een mogelijk commercieel succesvoller keuze dan het voorstel van de bloemlezer? Is een eerste lovende bespreking van een debuutbundel meteen van doorslaggevend belang voor plaatsing van werk in een bloemlezing? In deze periode strijden de onderling zo verschillende P.C. Boutens, Frederik van Eeden, Guido Gezelle, Herman Gorter, Willem Kloos, Jacques Perk, Henriette Roland Holst-Van der Schalk, Hélène Swarth en Albert Verwey om voorrang in de schoolbloemlezingen, zo lijkt het wel. Zeker in het geval van Boutens kan een receptie-historische studie antwoord geven op de vraag waarom deze notoir moeilijke dichter zo veelvuldig wordt gebloemleesd.⁶³⁵

---

⁶³³ De Vooy's *Historische schets* was famous én werd verguisd om zijn lijstjes auteursnamen. De Vooy's inventariseert en wacht noodgedwongen in zijn uitbreiding van aan auteurs gewijde paragrafen altijd een tiental jaren.

⁶³⁴ Van Vriesland (1953):xiii. Werk van Van Doorn is wel opgenomen in Jan Greshoffs verzameling *Het jaar der dichters 1914*. Willem van Doorn is dan in leraarskringen zeker geen onbekende. Hij is leraar Engels en in de jaren 1910 redacteur van het *Weekblad GMO*. In dat blad ontspint zich in 1915 en 1917 onder leraren vreemde talen een venijnige discussie over het literaire van de h.b.s. die ook voor leraren Nederlands van belang is. Volgens Van Doorn moeten ook de leraren vreemde talen de leerlingen de ogen openen voor 'literair mooi' maar de literatuurgeschiedenis en de uitleg over genres aan de leraar Nederlands overlaten. Zie Van Doorn (1915) en Van Doorn (1917).

⁶³⁵ Zie voor receptiestudies Beijert (1997) en Zevenhuijzen (2020), resp. over Guido Gezelle en Herman Gorter.

11.5 Vijfentachtig bloemlezingen

De in de hoofdstukken 3 tot en met 10 besproken bloemlezingen vormen slechts een minimale selectie uit de grote productie aan schoolbloemlezingen tussen 1898 en 1941. In deze vier decennia verschijnen 290 schoolbloemlezingen (inclusief herdrukken en meerdere delen) voor het literatuuronderwijs, geheel of gedeeltelijk gewijd aan poëzie van dichters die na 1880 debuten. Om de volledige doorloop van poëzietekstkeuze tussen 1898 en 1941, van Jacob Winkler Prins tot Muus Jacobse, voor ogen te hebben en daardoor de voortgang van de poëzie, zou een totaalanalyse van de inhoud noodzakelijk zijn. Alhoewel dit in principe wel mogelijk is, heb ik gekozen voor een inhoudsanalyse van vijfentachtig titels (inclusief herdrukken) uit deze periode die in ruime zin tot de bloemlezing gerekend kunnen worden. De reeks van 85 titels die ik geef pretendeert een representatieve dwarsdoorsnede te zijn van bloemlezingen door de ruim vier decennia tussen 1898 en 1941.⁶³⁶ De uitwerking van het derde aspect uit 1.2, consequenties voor de stofkeuze zoals die blijkt uit de literaire schoolbloemlezing, geef ik op basis van deze 85 titels. Aangezien daarin 254 dichters worden genoemd⁶³⁷ en in totaal 6758 gedichten zijn opgenomen, is een inzicht gevend antwoord te geven.

Binnen deze 85 titels onderscheid ik de volgende zes subcategorieën:

1. bloemlezingen die zich exclusief op poëzie richten (20 titels)
2. bloemlezingen die zowel proza als poëzie bevatten (44 titels)
3. bloemlezingen poëzie met vragen (4 titels)
4. bloemlezingen proza en poëzie met vragen (2 titels)
5. historische overzichten met geïntegreerde bloemlezing (11 titels)
6. poëtica's met illustrerende bloemlezing (4 titels)

Het is een reeks titels in een chronologische opeenvolging, de toename in uitgaven weergevend en met aandacht voor levensbeschouwelijke achtergronden. De reeks omvat titels die zo breed mogelijk de poëzieproductie inventariseren naast titels die slechts zeer recente ontwikkelingen tonen. Een aantal titels bespreekt op traditionele wijze de literaire geschiedenis, andere introduceren vernieuwende ideeën. Aan vrijwel alle titels werd bij verschijnen aandacht besteed in recensies in onderwijsbladen (en ook daarbuiten), terwijl een aantal prominent wordt besproken in contemporaine overzichtsartikelen.⁶³⁸

Duidelijk is dat ik hier de bloemlezing ruim definieer.⁶³⁹ Uit de voorgaande hoofdstukken is dat al wel gebleken. De omschrijving 'een selectie van fragmenten of teksten uit het werk van één of meer auteurs, vanuit een bepaald gezichtspunt bijeengebracht in een afzonderlijke uitgave' laat een aantal verschillende inhoudsvormen toe.⁶⁴⁰ In schooluitgaven wordt trouwens zelden of nooit de beperking tot werk van één auteur gehanteerd. Ik reken er uitdrukkelijk uitgaven toe waarin met een

---

⁶³⁶ Zie Bijlage 4. Zie <https://doi.org/10.17026/SS/N3X23P>.

⁶³⁷ Zie Bijlage 3.

⁶³⁸ Bijvoorbeeld Van den Ent (1936), Zijderveld (1936), Gielen (1938), De Vos (1939).

⁶³⁹ Ik gebruik hierna voor alle uitgaven die ter sprake komen de neutrale term 'bloemlezing' (of een synoniem), ook al is het boek niet een tekstverzameling zonder meer (zoals in de subcategorieën 5 en 6).

⁶⁴⁰ De omschrijving is volgens het *Algemeen Letterkundig Lexicon*. Een bloemlezing met werk van één auteur is W. Kramer, P.C. Boutens. *Een inleiding met bloemlezing* (1927), een uitgave die wel op gymnasia wordt gebruikt. Niet in dit corpus opgenomen.

zeker doel een aantal gedichten is opgenomen die door hun plaats in die uitgave kunnen uitnodigen tot behandeling door de docent als onderdeel van een poëzieles. Komt de volgorde van gedichten in een bloemlezing nogal eens willekeurig over – geregeld het geval in bloemlezingen zonder verdere toelichting – in andere gevallen kan een gedicht geplaatst zijn in een thematisch cluster of kan het de illustratie zijn bij een literair-historische of biografische toelichting of als programmatische formulering.⁶⁴¹

De bovenstaande indeling toont niet in alle gevallen een bepaald doel dat samenstellers met hun boek hebben, los van het verzamelen van poëzie. Voor een aantal titels in de subcategorieën 1. tot en met 4. geldt dat de bloemlezing ook poëzie van voor 1880 bevat. In mijn inhoudsanalyse gebruik ik dan alleen het deel met poëzie van dichters debuterend na 1880. Subgroep 4. omvat slechts twee uitgaven: W.A. Kramers' *Literatuur- en stijlstudie* (1930), gericht op het literaire van een tekst, en *Nederlands na 1600* (1938) door J. Karsemeijer en G. Kazemier, bedoeld om leerlingen moeilijke teksten te laten lezen ter voorbereiding van het gymnasiumexamen. Beide boeken vallen min of meer onder eenzelfde 'school': de moeilijkheidsgraad van teksten en vragen staat centraal. De subcategorie 'poëtica' heeft verschillende verschijningsvormen. Ik versta er hier onder een studie die in welke vorm dan ook 'de technische beginselen van de poëzie'⁶⁴² behandelt. Die vorm kan verschillen: van tekstuele uitleg met poëzie als illustratie (J.B. Schepers, *Schilders met de pen* (1908), H. Padberg, *De mooie taal* (1924)) tot een verzameling gedichten met slechts een in letterlijke zin enkel woord ter aanduiding (F.G.A. Stemvers, *Verskunst* (1937)). Is het doel van elk van de subcategorieën verschillend, voor leerlingen is het steeds een behandeling van poëzie.

Voor deze 85 titels gelden de volgende bibliografische uitgangspunten. Herdrukken tellen als zelfstandige titel. Volgens bibliografische regels is pas sprake van een herdruk als meer dan 50% van het zetsel gewijzigd is, anders zou er sprake zijn van een druk met varianten.⁶⁴³ In deze reeks is een herdruk altijd gewijzigd en/of uitgebreid. Maar ook als minder dan 50% is gewijzigd, d.w.z. een daarvoor onvoldoende aantal gedichten is weggelaten en vervangen door andere, heeft de samensteller de inhoud heroverwogen. Een docent die een bepaalde druk kiest, kiest deze op grond van het boek zelf. In voorkomende gevallen kan hij ook niet anders, omdat een voorgaande druk niet meer leverbaar is. In de dagelijkse klassenpraktijk is het trouwens lastig verschillende drukken naast elkaar in een klas te gebruiken (al gebeurt het, vaak om financiële redenen, wel). Verder beschouw ik delen van een serie onder eenzelfde titel als zelfstandige titels. Het is namelijk lang niet altijd zo dat een docent alle delen uit een serie kiest en ook komen delen niet altijd tegelijk uit, maar in verschillende jaren. Omdat ik herdrukken en delen als aparte uitgaven bestempel is het aantal actieve bloemlezers kleiner dan 85, namelijk 51.

Het overgrote deel van de titels betreft een neutrale denominatie; 13 titels zijn duidelijk voor het rooms-katholiek onderwijs bedoeld, 4 titels vooral voor het protestants-christelijk onderwijs. De verdeling van de 85 titels over de uitgeverijen is als volgt:

Uitgever	/85
J.B. Wolters Groningen	29

---

⁶⁴¹ Een voorbeeld van een programmatische formulering is het gedicht 'Dichteravondgang' van Felix Rutten (uit *Eerste verzen*. (1905) als een van de periteksten voor het voorwoord en de inhoudsopgave van M.A.P.C. Poelhekke in zijn *Taalbloei I* (1909).

⁶⁴² Bronzwaer (1993):7. Zie verder Van den Nieuwendijk (1999).

⁶⁴³ Zie lemma 'herdruk' in *Algemeen Letterkundig Lexicon*.

L.C.G. Malmberg 's-Hertogenbosch	rk	9
W.E.J. Tjeenk Willink Zwolle		9
P. Noordhoff Groningen		7
S.L. van Looy Amsterdam		3
Nijgh & Van Ditmar Rotterdam		3
G.B. van Goor Gouda		2
H.D. Tjeenk Willink Haarlem		2
Joh. Ykema's UM Den Haag		2
Columbia Records		2
L.J. Veen Amsterdam		2
Paul Brand Hilversum	rk	2
R.K. Jongensweeshuis Tilburg	rk	2
Kemink Utrecht		2
W.L. & J. Brusse's UM Rotterdam		1
J.M. Bredée Rotterdam	pc	1
UM 'Joost van den Vondel' Amsterdam	rk	1
J. Muusses Purmerend		1
Van Gorcum Assen		1
H. Honig Utrecht		1
Van Loghum Slaterus UM Arnhem		1
Erven F Bohn Haarlem		1
D.A. Daamen's UM 's-Gravenhage		1

Niet elk van deze uitgeverijen bewoog zich exclusief op de onderwijsmarkt. L.J. Veen bijvoorbeeld was de actieve uitgever van het werk van Guido Gezelle, Van Goor publiceerde ook kinderboeken, Nijgh en Van Ditmar gaf romans uit (onder andere van F. Bordewijk en Simon Vestdijk) en het tijdschrift *Forum*. 'R.K. Jongensweeshuis' te Tilburg was de uitgeverij van de Fraters van Tilburg, thans uitgeverij Zwijsen.

11.6 254 dichters, 6758 gedichten: hiërarchieën

Tussen 1898 en 1941 bouwt zich een reservoir aan gedichten op. In hoofdstuk 2 gaf ik een schatting van 80.000. Op een handvol na debuten de dichters van wie na 1898 werk wordt opgenomen in de bloemlezingen allen na 1900. Dat betekent dat bloemlezers, ook die van algemene bloemlezingen, in de loop van de periode aanvankelijke keuzes maken. Deze keuzes leiden tot hiërarchieën. Om een uiteindelijke hiërarchie vast te stellen is het dus zaak rekening te houden met opeenvolging van debuten. In deze korte – ik benadruk het nog eens – periode zullen de vernieuwende dichters van en rond 'Tachtig' wel de boventoon voeren, de canonisatie van de eerste dichters. Dichters die later debuten moeten op grond van de omvang van keuze voor hun werk een gewogen plaats krijgen. De omvang van de extensiteit is mede afhankelijk van het aantal jaren in de reeks 1898–1941 waarin werk van een dichter gebloemleesd wordt. Dichters met een relatief korte 'looptijd' maar met een substantiële extensiteit krijgen daardoor in de hiërarchie een hogere plaats dan alleen op basis van de extensiteit gerechtvaardigd zou zijn.

In de loop van de periode 1898–1941 zijn verschillende periodehiërarchieën te formuleren als uitwerking van het aspect ten aanzien van de stofkeuze in de literaire schoolbloemlezing. Door

opeenvolgende deelperiodes te bezien (bijvoorbeeld van vijftien jaren) kan een vernieuwende serie keuzes blijken. Eenmaal gecanoniseerde titels blijven overheersen. De keuze voor een bepaalde deelperiode is altijd arbitrair, binnen een deelperiode kunnen twee drukken van dezelfde titel figureren (deels wel gewijzigd maar niet overwegend, of juist overwegend gewijzigd), of er is een kleine relatieve oververtegenwoordiging van bloemlezingen uit een bepaalde denominatie (in dit bestand altijd de rooms-katholieke). Verder geldt dat de opeenvolging van bloemlezingen geen mechanisme met in elkaar vallende tandwielen is die een onontkoombare ontwikkeling oplevert, maar mensenwerk waarbij keuzes gemaakt worden op basis van traditie, commercialiteit (die trouwens kan samenhangen met die traditie en die traditie juist versterkt), persoonlijke smaak, omvang van de uitgave, doel van de uitgave (vgl. het onderscheid tussen de categorieën 1. tot en met 6.).

Wat betreft de dichters en de gedichten zijn twee hiërarchieën te onderscheiden: die van het bereik van de dichter en die van het bereik van gekozen gedichten. Ik geef hier eerst de uiteindelijke rangorde van de meest gekozen dichters, dus de rangorde op basis van keuze voor hun werk in de hele periode. Een rangorde naar dichters kan op drie verschillende manieren worden ingevuld, namelijk naar aanleiding van elk van de drie paradigmata bereik, totaliteit en extensie. De volgorde in onderstaande tabel is gebaseerd op het bereik, de aanwezigheid van werk van een dichter in het aantal bloemlezingen, de spreiding van een dichter. Het totaal aantal bloemlezingen in dit corpus is dan wel 85 maar geen enkele dichter is van meet af aan onderdeel van de reeks van 85. In de eerste bloemlezing van het bestand komt geen van onderstaande dichters voor. De volgorde moet daarom gecorrigeerd worden rekening houdend met de reeks waarin ze wel voorkomen, bijvoorbeeld /84. Die reeks is uiteraard groter dan de reeks van het bereik. De verhouding bereik:reeks geeft de volgende rangorde, waarbij recht gedaan wordt aan de plaatsing van een dichter die later debuteert en toch een relatief groot bereik heeft.

De periodes die een bijzonder inzicht kunnen geven zijn de aanvangsperiode 1898–1915 en de totaliteit 1898–1941. Hier nu eerst de totaliteitshiërarchie. Albert Verwey is de belangrijkste dichter: zijn werk komt in 80% van de reeks bundels voor. Zijn totaliteit en extensiteit zijn binnen deze twee paradigmata ook relatief zeer hoog. Toch schrijft J.W. van Schothorst (in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*): 'Populair is Verwey nooit geworden, daarvoor lijken vele van zijn verzen te moeilijk of te gezocht'.⁶⁴⁴ C.G.N. de Vooy stelt (in zijn *Historische schets*): 'Verwey behoort tot de "moeilijke" dichters, die nooit populair zullen en willen zijn. Vandaar het wantrouwen waarmee velen deze poëzie naderen', maar voegt er wel aan toe: 'Men vergeet zoo licht dat wat bij oppervlakkige beschouwing gezochtheid lijkt of opzettelijke duisterheid, de noodwendige uitingsvorm van dieper gedachte- of gevoelsleven kan zijn'.⁶⁴⁵ Zou er een verschil zijn tussen de context van de bloemlezer en de praktijk in de klas? De ruime aandacht voor het werk van Verwey in schoolbloemlezingen weerspiegelt zijn statuut als dichter en essayist in deze periode. In de hoofdstukken 4 en 6 liet ik de invloed van Verwey op Buitenrust Hettema en vooral Siccama en Poort zien. Van Leeuwen neemt in een van zijn schoolboeken zelfs een citaat uit Verweys

---

⁶⁴⁴ Van Schothorst schrijft dit in de derde druk van zijn boek (1912). In 1939 herhaalt editeur Moormann het letterlijk in de 10de druk. Volgens G. Kazemier zou Albert Verwey er geen prijs op gesteld hebben gebloemleesd te worden omdat het geheel van een bundel doorbroken zou worden. Voor onderwijsdoeleinden zou Verwey een uitzondering hebben gemaakt. Kazemier (z.j.):145. Verwey is wel altijd gebloemleesd in *Dichters van deze(n) tijd* (tot en met de 21ste druk in 1964).

⁶⁴⁵ Deze opmerking is eerder bedoeld voor de hoofdaktekandidaat dan voor de gymnasiumleerling, de beide categorieën waar De Vooy's het boek voor bestemt.

inauguratierede op – zij het gemankeerd –, een unicum. J.A. Rispens wijdt van de in zijn *Richting en figuren* (1938) behandelde auteurs de meeste aandacht aan hem en aan Boutens.

#	1898–1941 /254	bereik /reeks	tot /6758	ext /3554
1	Albert Verwey	69/84	260	116
2	P.C. Boutens	63/81	261	122
3	Jacques Perk	64/84	256	58
4	Guido Gezelle	62/83	410	165
5	Herman Gorter	61/84	226	118
6	Willem Kloos	60/84	255	76
7	Hélène Swarth	59/84	218	109
8	Frederik van Eeden	56/84	174	73
9	Henriette Roland Holst-van der Schalk	53/82	266	141
10	M. Nijhoff	38/58	111	43
11	C.S. Adama van Scheltema	52/81	171	77
12	P.N. van Eyck	33/62	103	51
13	J.H. Leopold	37/71	157	74
14	A. Roland Holst	37/71	126	62
15	Karel van de Woestijne	41/81	129	68
16	René de Clecq	41/82	122	61
			3250	1414

tabel 2 Hiërarchie dichters 1898–1941

Guido Gezelle heeft een minstens zo prominente plaats, veroorzaakt door zijn totaliteit, 410 gedichten, wat neerkomt op 6% van alle keuzes gedaan in de gehele periode. Ook in extensiteit is hij de meest gebloemleesde. Als het bloemlezen op gang komt, is het werk van Gezelle afgerond, hij stierf in 1899. Verwey gaf dan wel in 1889 zijn eigen *Verzamelde gedichten* uit, zijn werk breidt zich daarna nog geruime tijd uit. In 1904 brengt J. Aleida Nijland de *Bloemlezing uit Guido Gezelle's gedichten* uit, een zeer ruime keuze uit vooral Gezelles latere werk.⁶⁴⁶ Het werk van Gezelle is voor elke denominatie aanvaardbaar. Vooral voor het rooms-katholiek onderwijs verwoordt zijn poëzie de grootheid van Gods schepping. Voor anderen zijn het de natuurbeelden – los van een religieuze achtergrond – of het bijzondere van zijn taal. Gezelles dichtwerk is in ieder geval toegankelijker dan dat van Verwey. Later in deze periode gedebuteerde en dus later gebloemleesde dichters als Nijhoff, Van Eyck en A. Roland Holst komen door de drie paradigmata toch vrij hoog in deze rangorde. Aan hun werk wordt onmiddellijk een grote kwaliteit toegekend, blijkend uit hun plaatsing.

De plaats van Herman Gorter in de hiërarchie is vooral het gevolg van de keus uit zijn *Mei*. Dit gedicht wordt nooit in extenso in een bloemlezing geplaatst. Bloemlezers selecteren fragmenten hieruit, presenteren die als losse teksten – vaak door interlinies (niet per se de interlinies in *Mei* zelf) of sterretjes van elkaar gescheiden – waardoor ze als aparte gedichten kunnen worden gelezen.

⁶⁴⁶ Zie voor de inhoud, verspreiding en receptie van de *Bloemlezing*: Pauwels (2005):175vv, 381vv en 418vv. Voor de aanvaarding van Gezelles werk: Dorleijn (2000):189-193 (ook genoemd in Pauwels (2005)).

Hetzelfde geldt voor fragmenten uit Frederik van Eedens *Ellen*. In mijn bestand, en dus ook in de hiërarchieën, is dit uitgedrukt in het noemen van de titel van het hoofdgedicht (*Mei, Ellen*) en de eerste regel van een fragment tussen vierkante haken, telkens als zelfstandig gedicht dus. Nu is het misschien wel voor de hand liggend dat een docent de fragmenten in zijn uitleg aan elkaar verbonden heeft,⁶⁴⁷ maar in een aantal gevallen liggen de fragmenten zo ver uit elkaar dat zeker van aparte keuzes sprake is.

De verhouding tussen totaliteit en extensiteit, een willekeurige verhouding, blijkt voor de meeste dichters in deze reeks te schommelen tussen de 45% en 55%. Uit het werk van Perk is een andere keuze gedaan: 22,7% van de totaliteit, wat het gevolg is van het veel kleinere oeuvre van Perk. Anders gezegd: uit het werk van Perk, 72 sonnetten in *Gedichten* en 'Iris', is een geconcentreerde keus gemaakt. Ook uit het werk van Kloos wordt een eenzijdiger keus gedaan, namelijk 29,8% van de totaliteit. Hier is de beperking tot *Verzen* de reden.

Belangrijker nog dan de plaatsing van deze dichters is hun gezamenlijk totaal. 48% van het totaal aantal gebloemleesde gedichten en 40% van het aantal unieke gedichten bestaat uit het werk van deze zestien dichters. De naam van de dichter blijkt in het keuzeproces van zeer groot, zo niet van doorslaggevend belang te zijn, eerder dan de titel van een gedicht. Als inhoud, stijl, omvang, moeilijkheidsgraad van een gedicht van belang zijn, is het de naam van de dichter die in de keus leidend is. Er is consensus (Verdaasdonks term) aangaande het belang van het werk van een dichter ten behoeve van het onderwijs.

Maar het onderwijs opereert daarin niet zelfstandig. De introductie van jongere dichters geschiedt buiten het onderwijs om. De vanaf 1894 doorlopende reeks *Dichters van deze(n) tijd*, de 'muzen Almanakken' van Jan Greshoff *Het jaar der dichters* van 1911 (1910) tot 1915, de fameuze bundels *Nieuwe geluiden* (1924), samengesteld door Dirk Coster, en *Prisma* (1930) van D.A.M. Binnendijk, jaarboeken als *Erts* (1926–1930) of *Kristal* (1935–1937), de bloemlezing, weer van Jan Greshoff, *Kent uw dichters!* (1932) – om de lezer op de hoogte te stellen van 'de subtiële onderscheidingen waarmede de ingewijden hun discussies voeden', zoals Greshoff voorlicht –, allerlei zuilgebonden bloemlezingen, de kritieken in dag- en weekbladen, ze geven alle informatie. Wie alle dichtbundels eens wil bekijken kan in de maanden september-oktober 1930 in Utrecht bij Kemink en Zoon's Boekhandel de tentoonstelling *De Nederlandsche dichtkunst na 1914* bezoeken, bijeengebracht door Roel Houwink (met een catalogus van 54 pagina's). En stelt men zich op de hoogte van de verschijnende poëzie, dan is er het abonnement op het tijdschrift met de toepasselijke naam, *Helikon* (1931–1939). Uiteindelijk maakt Victor van Vriesland in 1939 een eerste balans op met het eerste deel van zijn *Spiegel van de Nederlandsche poëzie door alle eeuwen*, met daarin 210 pagina's poëzie van 1880 tot medio jaren 1930. Het zijn anderen dan de onderwijsbloemlezers die dichters richting de zangberg helpen.

11.7 Hiërarchieën

Een eerste diachrone hiërarchie is die naar bereik en totaliteit van dichters in de deelperiode 1898–1915, op basis van een corpus van 16 bloemlezingen. Gemeten naar bereik en totaliteit is Albert Verwey koploper. Guido Gezelle is onmiddellijk de verhoudingsgewijs (bereik : totaliteit) meest gebloemleesde dichter, met Héléne Swarth als een goede tweede. Deze drie dichters zullen de hele

---

⁶⁴⁷ Vgl. Moormann (1936):213: 'Hoeveel lessen zou men niet nodig hebben voor dóórdringing in wezen en werk van Kloos, v. Eeden, Verwey, Boutens, H. Roland Holst, Gorter, om van veel anderen niet te spreken.'

periode 1898–1941 dicht bij elkaar liggen. Edward B. Koster en Jacob Winkler Prins blijken, kortstondig, onevenredig ruim te zijn gebloemleesd.

1898–1915	bereik /16	totaliteit
Albert Verwey	13	56
Jacques Perk	13	41
Herman Gorter	13	35
Hélène Swarth	12	54
Willem Kloos	12	40
Guido Gezelle	10	55
Frederik van Eeden	9	28
Marie Boddaert	9	28
C.S. Adama van Scheltema	8	19
P.C. Boutens	7	26
René de Clercq	7	21
Edward B. Koster	6	38
Henriette Roland Holst-van der Schalk	6	23

tabel 3 Hiërarchie dichters naar bereik 1898–1915

In de 16 bloemlezingen van deze deelperiode worden 587 gedichten gebloemleesd, waarvan 501 als unieke keuze (bereik 1 dus). De gedichten met het grootste bereik zijn:

1898–1915		/16
Ik ween om bloemen in den knop gebroken	Willem Kloos	6
Christus aan het kruis (O man van Smarten met de doornenkroon)	Albert Verwey	5
Herfst	Hélène Swarth	5
Mei f [Een nieuwe lente en een nieuw geluid]	Herman Gorter	5
Avond aan 't strand	Marie Boddaert	4
Ballade	Marie Boddaert	4
De lente komt van ver, ik hoor hem komen	Herman Gorter	4
December -dagen	W.G. van Nouhuys	4
Dorpsdans	Jacques Perk	4
Meiregen	Jacob Winkler Prins	4
Nauw zichtbaar wiegen, op een lichten zucht	Willem Kloos	4
O 't ruischen van het ranke riet	Guido Gezelle	4
Voor-zang [Het huis mijns vaders, waar de dagen trager waren]	Karel van de Woestijne	4

tabel 4 Hiërarchie gedichten 1898–1915

Uiteraard is het de beperkte groep van actuele dichters die hier figureert. Onmiddellijk valt de geboorte van de *all time classics* van Gorter ('Een nieuwe lente...'), Kloos, Verwey ('Christus aan het

kruis'), Swarth, Gezelle en Van de Woestijne op. Marie Boddaert wordt na 1915 nauwelijks meer gebloemleesd en W.G. van Nouhuys in het geheel niet.

In de loop van de periode 1898–1941 bouwt de serie voorkeurskeuzes zich op. Tegelijk blijkt zich een vorm van canon te ontwikkelen, zoals te zien is in het volgende overzicht 1898–1925:

1898–1925		/34
Ik ween om bloemen in den knop gebroken	Willem Kloos	12
Mei f [Een nieuwe lente en een nieuw geluid]	Herman Gorter	12
Herfst	Hélène Swarth	8
Christus aan het kruis (O man van Smarten met de doornenkroon)	Albert Verwey	7
De zee, de zee klotst voort in eindelooze deining	Willem Kloos	7
Nauw zichtbaar wiegen, op een lichten zucht	Willem Kloos	7
O 't ruischen van het ranke riet	Guido Gezelle	7
Sanctissima Virgo	Jacques Perk	7
Berken	Hélène Swarth	6
De avond komt zoo stil	Guido Gezelle	6
De scheper	Jacques Perk	6
Dorpsdans	Jacques Perk	6
Ellen f [Eens heb ik de dalende zon gevraagd te wachten]	Frederik van Eeden	6
Ellen f [Nu mocht ik liever hier van daan]	Frederik van Eeden	6
Ik ben een dichter en der Schoonheid zoon	Albert Verwey	6
Ik denk altoos aan u, als aan die droomen	Willem Kloos	6
Iris	Jacques Perk	6
Leeuwerik	P.C. Boutens	6
Moederke alleen	René de Clercq	6

tabel 5 Hiërarchie gedichten 1898–1925

In deze periode worden 1400 gedichten gebloemleesd, waarvan 1172 unieke. Opvallend misschien is de plaats van twee fragmenten uit *Ellen. Een lied van de smart* van Frederik van Eeden. Deze cyclus is na het verschijnen in 1890 een aantal malen herdrukt, blijft dus in de aandacht en is verder ook ruim besproken, onder andere in 1899 in een uitgebreide analyse in het onderwijstijdschrift *Taal en letteren*,⁶⁴⁸ wat aan de faam in onderwijskringen kan hebben bijgedragen. Versterkt de positie van een aantal gedichten zich, in de regionen eronder worden langzamerhand nieuwe toegevoegd, zoals kan blijken uit het deeloverzicht 1916–1925 over de 18 toegevoegde bloemlezingen. P.C. Boutens, die uiteraard steeds al gebloemleesd wordt, komt naar voren met titels die tot 1941 duidelijk aanwezig zullen blijven. Nu verschijnt voor het eerst een gedicht van een Afrikaner dichter in de top van de hiërarchie.

⁶⁴⁸ Ek (1899).

1916–1925		/18
Mei f [Een nieuwe lente en een nieuw geluid]	Herman Gorter	7
Ik ween om bloemen in den knop gebroken	Willem Kloos	6
Die ossewa	J.F.E. Celliers	5
Ellen f [Nu mocht ik liever hier van daan]	Frederik van Eeden	5
Goede dood	P.C. Boutens	5
Iris	Jacques Perk	5
Leeuwerik	P.C. Boutens	5
Sanctissima Virgo	Jacques Perk	5

tabel 6 Hiërarchie gedichten 1916–1925

Het bereik van de poëzie van Gezelle, Gorter, Kloos en Perk blijft ook in deelperiodes het grootst. Na dertig jaar schoolbloemlezen kan geen enkele volgende bloemlezer meer om deze gedichten heen. Dan is de reproductie zoals Verdaasdonk die bespreekt aanwijsbaar. Toch is het goed een laatste periode te bezien, namelijk 1932–1941. De vierentwintig bloemlezingen uit deze laatste deelperiode geven een bekend beeld: Kloos en Gezelle figureren in de top, zij het met deels andere gedichten (de traditionele staan iets lager). Zij krijgen concurrentie van anderen. Marsman, Nijhoff, Van Eyck en Engelman worden nu gebloemleesd. In deze periode wordt 1550 keer een keuze gemaakt, waarvan 1265 keer een unieke keuze. Onmiddellijke favorieten zijn ‘Paradise regained’, ‘Vera Janacopoulos’ en ‘De tuinman en de dood’. Deze drie gedichten zijn een illustratie bij de stelling van J.J.A Mooij dat een werk direct in een canon kan worden opgenomen.⁶⁴⁹

1932–1941		/24
'Paradise regained' H. Marsman		8
De stervende pelgrim	Geerten Gossaert	7
Mijn vadertje	Marnix Gijsen	7
Nauw zichtbaar wiegen, op een lichten zucht	Willem Kloos	7
Sinds ik het weet	Jacqueline van der Waals	7
De dieren	Aart van der Leeuw	6
De kinderkruistocht	M. Nijhoff	6
Gij badt op eenen berg alleen...	Guido Gezelle	6
Hemelvaart	Jacques Perk	6
Het brandende wrak	Geerten Gossaert	6
Wenn nur ein Traum das Leben ist	Anthonie Donker	6
Zoals daar ginds, aan stille blauwe lucht	Willem Kloos	6
Aloëtte	Geerten Gossaert	5
Annunciatie	Jacqueline van der Waals	5
De boomen dorren in het laat seizoen	Willem Kloos	5
De moeder	Geerten Gossaert	5
De tuinman en de dood	P.N. van Eyck	5
Ego Flos	Guido Gezelle	5
Goede dood	P.C. Boutens	5
Het schrijverke	Guido Gezelle	5
Maria te Canne	Jan Engelman	5
Vera Janacopoulos	Jan Engelman	5

⁶⁴⁹ Mooij (1985):24.

Zegen deze' avond	Karel van de Woestijne	5
Zoo teedere schade als bloemen vreezen	J.W.F. Werumeus Buning	5

tabel 7 Hiërarchie gedichten 1932–1941

De 'cantilene' 'Vera Janacopoulos' verschijnt in 1932 in Jan Engelmans bundel *Tuin van Eros*. Jan Greshoff en A.F. Mirande zijn met opname in hun *Lyriek IV* in hetzelfde jaar dus uiterst actueel. Het gedicht wordt daarna alleen nog na 1938 gebloemleesd, onder anderen door Stemvers in zijn poëtica *Verskunst* als voorbeeld van 'poesie pure'.

Dezelfde actualiteit geldt voor Marsmans "'Paradise regained'". Siccama en Poort nemen het op in de derde druk van *De bloeiende bongerd II* (1925) met als bronvermelding *De vrije bladen*. Het gedicht was in de vijfde aflevering van jaargang 2 (1925) van dit blad verschenen en ook Siccama en Poort zijn dus zeer bij de tijd. Twee jaar later neemt Marsman het zelf op in de gelijknamige bundel. Daaruit nemen Greshoff en Mirande het op in hun *Lyriek IV*, waarna het gedicht verder in bloemlezingen blijft figureren. Het wordt het iconische gedicht van Marsman. Een bijna definitieve canonisatie is bereikt als de voordrachtskunstenaar Paul Huf in 1934 "'Paradise regained'" voordraagt op een van zijn zeven grammofoonplaten met poëzie voor het onderwijs uit dat jaar.

'De tuinman en de dood' wordt in deze periode vier maal gekozen. Als C.J. Geers in zijn *Mozaiek*-deeltje uit 1926 P.N. van Eycks gedicht opneemt, toont hij eigentijdse ontwikkelingen te volgen: het gedicht was als een van de weinige ongebundelde gedichten opgenomen in de letterkundige almanak *Erts* (1926), die eind november, begin december 1925 was verschenen. Het is het laatste gedicht in Geers' bundel, dus het kan nog snel op het laatste vel zijn bijgedrukt. Het gedicht wordt vlot in andere bloemlezingen opgenomen, in 1927 al door P. van Renssen in zijn *Nieuwe Nederlandsche lyriek* en door Greshoff en Mirande in hun *Lyriek IV*. Tot 1939, wanneer Van Eyck het gedicht opneemt in zijn bundel *Herwaarts*, wordt telkens *Erts* 1926 als bron genoemd. Als G.A. Brands en R.W. Lieve het gedicht in hun *Gouden aren Vb* (tweede druk 1941) opnemen, is het een van de canonieke verzen in de Nederlandse letterkunde. Het gedicht, dat niet als representatief voor Van Eycks dichtkunst wordt beschouwd, wordt als zeer geschikt voor het onderwijs gezien.

Over de hele periode 1898–1941 komt uiteindelijk de volgende topgedichtenreeks tot stand (waarbij ik me beperk tot een bereik van $\geq 15\%$ van het totaalbereik (/85)). Het is een rangorde naar absolute aantallen. Omdat Nijhoffs 'De kinderkruijstocht' pas sinds 1924 wordt gebloemleesd, het bereik (16) van dit gedicht dus in een kortere periode valt, zou het gedicht als #3 gerangschikt moeten worden. Ook het gedicht van Marsman zou een hogere plaats kunnen innemen.

1898–1941		/85	#
Nauw zichtbaar wiegen, op een lichten zucht	Willem Kloos	26	1
Ik ween om bloemen in den knop gebroken	Willem Kloos	25	2
Mei f [Een nieuwe lente en een nieuw geluid]	Herman Gorter	25	
De zee, de zee klotst voort in eindelooze deining	Willem Kloos	24	3
Het schrijverke	Guido Gezelle	20	4
O 't ruischen van het ranke riet	Guido Gezelle	19	5
Leeuwerik	P.C. Boutens	18	6
Zoals daar ginds, aan stille blauwe lucht	Willem Kloos	18	
De kinderkruijstocht	M. Nijhoff	16	7
Herfst	Hélène Swarth	16	

Christus aan het kruis (O man van Smarten met de doornenkroon)	Albert Verwey	15	8
'Paradise regained'	H. Marsman	15	
Aan de sonnetten [Klinkt helder op, gebeeldhouwde sonnetten]	Jacques Perk	14	9
Moederke alleen	René de Clercq	14	
Sinds ik het weet	Jacqueline van der Waals	14	
Als de ziele luistert	Guido Gezelle	13	10
De scheper	Jacques Perk	13	
De stervende pelgrim	Geerten Gossaert	13	
Die ossewa	J.F.E. Celliers	13	
Ellen f [Eens heb ik de dalende zon gevraagd te wachten]	Frederik van Eeden	13	
Goede dood	P.C. Boutens	13	
Mijn vadertje	Marnix Gijsen	13	
Annunciatie	Jacqueline van der Waals	12	11
Buiten en binnen	Jacob Winkler Prins	12	
De daad	C.S. Adama v Scheltema	12	
De tuinman en de dood	P.N. van Eyck	12	
Die os	Totius (J.D. du Toit)	12	
Dorpsdans	Jacques Perk	12	
Hemelvaart	Jacques Perk	12	
Iris	Jacques Perk	12	
		466	

tabel 8 Hiërarchie gedichten 1898–1941

Dat twee Zuid-Afrikaanse gedichten in de hiërarchie van gedichten in de periode 1898–1941 voorkomen, is alleszins verklaarbaar. Er is vanaf eind negentiende eeuw een grote belangstelling voor het wel en wee van de Zuid-Afrikaner en zijn taal. Het wee is de verontwaardiging over de daden van 'de britse veroveraar',⁶⁵⁰ het wel de hernieuwde ontwikkeling van het Afrikaans als taal van poëzie. Zowel in literaire tijdschriften als in het schoolboek wordt er aandacht aan besteed. Doorgaans wordt een vergelijking getrokken tussen de situatie in België en die in Zuid-Afrika, waar 'het Nederlandsch een zwaren strijd heeft te voeren, hier tegen het Engelsch, daar tegen het Fransch', zoals W. van Schothorst het uitlegt in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde II* (achtste druk 1928). Tegelijk is het de strijd tussen een Groot-Nederlandse en een particularistische stroming ziet Van Schothorst, die constateert dat het particularisme 'bevruuchtend' heeft gewerkt voor een ontwikkeling van de eigen literatuur. Auteurs als De Vooyoys en Verwey (in *De Beweging*), Schepers (in *De nieuwe gids*) en Kalff (in *Vragen des tijds*) bespreken de Afrikaner taal- en poëzieontwikkeling en introduceren Afrikaner dichters. Een belangrijke Fundgrube voor bloemlezers is de verzamelbundel *Dichters uit Zuid-Afrika* van E.C. Pienaar. Jan Celliers en Totius (J.D. du Toit) zijn de grote voorbeelden; zij worden het meest gebloemleesd.

Slechts 71 gedichten kennen in de periode tot 1941 een bereik van ≥ 9 ; 2287 van de 3554 unieke gedichten, en daarmee ook van de 6758 gedichten in totaal, worden 1 maal gebloemleesd.

⁶⁵⁰ Zo door E.C. Pienaar genoemd in zijn inleiding bij *Dichters uit Zuid-Afrika* (tweede druk 1918), ook genoemd 'n nieuwe rustverstoorder'. Pienaar stelt uitdrukkelijk '[d]at 't Afrikaans geen Nederlands wil zijn en derhalve ook niet als gebroken of verminkt Nederlands mag worden beschouwd'. Zie ook Bel (2015):249-259.

De spreiding van de 254 dichters in de totaliteit wordt uiteraard door hun aantal in deze groep gedichten bepaald. De uiteinden van de totale reeks (waarbij de onderkant zich eigenlijk uitstrekt over het bereik 1 tot en met 4, 3314 gedichten) vertegenwoordigen twee verschillende mechanismen.

De overige zijn de persoonlijke keuzes van bloemlezers, vooral de grote groep van ≤ 4 , 3314 gedichten. Het is de groep die docenten de gelegenheid biedt zelf een eigener keus te maken dan die van de bijna verplichte hoogtepunten. Aangenomen mag worden dat docenten hun keuze voor een bloemlezing mede daarop baseren. Gebruikers van de succesvolle serie bloemlezingen *Verzen* van J. Aleida Nijland, vele malen herdrukt en uitgebreid, staat een andere keuze voor ogen dan die van *Lyriek IV* van Jan Greshoff en A.F. Mirande. Nijland is traditioneel – neemt in de vierde druk (1929) ook een aantal minder prominente dichters op, zoals Alfred Hegenscheidt, G.C. van 't Hoog, P. Otten, G.H. Priem, Frits Tingen – waar Greshoff en Mirande een opperste actualiteit nastreven. Vanwege dit laatste kan ik aannemen dat gebruikers van *Lyriek* meer tijd aan poëzie zullen besteden dan de gemiddelde docent. De keus van Greshoff – Mirande is de meewerkende leraar – is zodanig bijzonder en vooral ook versmallend, namelijk zeer sterk gericht op de recente poëzie, dat de keus voor dit boek een zeer weloverwogen keus moet zijn, gemaakt door geestverwanten. Greshoffs opvatting is namelijk dat door 'een eerlijke en radikale bekentenis tot het *Heden*', poëzie door en voor jonge mensen, 'de poëzie die alle schooljongens zouden schrijven als zij poëzie konden schrijven' leerlingen tot literatuur kunnen komen. Hij schrijft dit in een vlammend betoog voor eigentijdse poëzie in 1932 in *Groot-Nederland*, eraan toevoegend:

De antilitteraire gezindheid der jeugd komt voor een belangrijk deel voort uit een teleurgestelde verwachting, uit een onbeantwoorde liefde. In plaats van te vinden wat zij zoekt en broodnodig heeft, een beeld van het eigen jonge, innerlijke leven, de eigen gevoelens verinnigd en verheerlijkt, het eigen prachtige redeloze enthousiasme, de eigen afkeer van dwang en druk, krijgt zij berijmde femelarijen voorgezet of brallende woordenpraal, waarvan geen enkele klank een weerklank in het eigen hart wekt, waarvan geen enkel accent iets in het geheimste van hun leven sonoor maakt.⁶⁵¹

Een voorganger van hem, Foeke Buitenrust Hettema, zou het volledig met het laatste eens geweest zijn.

'Een beeld van het eigen jonge, innerlijke leven' is ook van toepassing op de bundels *Verzen* van Nijland. Haar uitgangspunt is meegaan met de ontwikkeling van leerlingen. Zij benadrukt de schoonheid van een gedicht 'omdat zin voor schoonheid beweegkracht is ten goede en bron van geluk', zoals zij in haar voorwoord schrijft. Maar Greshoff is dan ook de literator en buitenstaander, Nijland de lerares op een h.b.s. voor meisjes, die in 1929 al vijftientig jaar bezig is met het samenstellen en bewerken van haar serie *Verzen*. Greshoff zal zijn schoolbloemlezingen ook nooit uitgeven in een handzaam bandje versierd met bloemenranken. Een keus voor Nijland is een keus voor het vertrouwde, een keus voor Greshoff is er een voor het nieuwe.

De top toont een vorm van canon die niet in eerste instantie, noch volledig uit het onderwijs voortkomt. Het onderwijs is conservatief en is volgend, al kan dat laatste in een bloemlezing sneller dan in een overzicht. De eerste plaatsen worden vrijwel volledig beheerst door de eerste generatie dichters, niet zeer verwonderlijk voor een zo korte periode als die tussen 1898 en 1941. Boutens is

---

⁶⁵¹ Greshoff (1932):82-83.

zelfs gedurende deze hele periode actief; zijn laatste bundel is van 1942. Het zijn de gedichten die in deze periode steeds naar voren komen wat wellicht een behandeling in de klas heeft bevorderd. Dit zijn de gedichten die een leerling moet kennen, is de gedachte. De keus voor werk van Tachtigers (Perk, Kloos, Van Eeden, Verwey, Swarth) in dit corpus daalt in de loop van de jaren echter wel relatief. De optie voor deze dichters vermindert want intussen behoren zij eerder tot de traditie dan tot een verrassende nieuwe keuzemogelijkheid. Gorter blijft evenwel ruim gekozen. Ook binnen bundels neemt hun aandeel relatief af.⁶⁵² Door de aanwas van nieuwe dichters komt de keus voor de grote voorgangers wat in het gedrang.

	1898-1915	1916-1931	1932-1941	1898-1915	1916-1931	1932-1941
Perk	41	157	58	5,75%	4,10%	2,61%
Kloos	40	160	55	5,61%	4,18%	2,48%
Van Eeden	28	109	37	3,93%	2,85%	1,67%
Gorter	35	111	80	4,91%	2,90%	3,61%
Verweij	56	142	62	7,85%	3,71%	2,80%
Swarth	54	127	37	7,57%	3,32%	1,67%
Totaal 80'ers	254	806	329			
Totaal	713	3827	2218			
%	35,62%	21,06%	14,83%			

tabel 9 Keuzepercentages Tachtigers

11.8 Keuzes nader bekeken

Bloemlezen is keuzes maken, ik schreef het al eerder. Bloemlezers zijn er echter niet altijd helder over maar een enkeling wel. Zo vindt W.L.M.E. van Leeuwen het in zijn voorwoord bij *De Nederlandsche dichtkunst sinds 1880* (1929) belangrijker de ontwikkelingsgang van een beperkt aantal dichters na te gaan dan alle dichters te willen behandelen. Maar daardoor zouden dichters van betekenis die buiten een groepering vallen, niet die aandacht krijgen die zij verdienen en van andere dichters niet die paar mooie gedichten opgenomen worden die dat wel waard zijn. Daarom neemt Van Leeuwen toch maar veel op – en moet ook hij constateren niet voor alles wat hij wilde opnemen toestemming van de dichter te hebben gekregen. Zo laveren bloemlezers tussen enerzijds hun eigen esthetiek en hun neiging zoveel mogelijk op te nemen en anderzijds de fysieke beperking van het boek en de beperkende invloed van de dichter.

In dit corpus schoolbloemlezingen is werk opgenomen van Nederlandse, Vlaamse en Zuid-Afrikaanse dichters die debuten na 1880. Van hen wordt door bloemlezers 6758 maal een gedicht gekozen, een gemiddelde van 26,5 gedichten per dichter. Uiteraard is dit gemiddelde een misleidend aantal. Van 55 dichters wordt slechts 1 gedicht opgenomen (de enige groep uiteraard waar totaliteit, extensiteit en bereik gelijk zijn), van 30 dichters wordt twee maal een keus gemaakt (vanaf hier lopen totaliteit, extensiteit en bereik niet meer parallel) en van 16 dichters wordt drie maal een keus gemaakt. De top bestaat uit 17 dichters; van hen wordt 103 keer of meer een keus gemaakt, met Guido Gezelle als koploper. Van Gezelle wordt 410 keer een gedicht opgenomen, met een extensiteit van 165 (bereik is 62, een gemiddelde van 6,6 per bundel). In de loop van de

⁶⁵² Zie daarvoor het spreadsheet '80er bloemlezingen' op <https://doi.org/10.17026/SS/N3X23P>.

negentiende eeuw wordt in literaire geschiedenissen aandacht besteed aan de letterkunde in Vlaanderen. In mijn corpus figureren 36 Vlamingen. Een aantal bloemlezers besteedt ook aandacht aan Zuid-Afrikaanse poëzie. In mijn corpus is werk van 22 Afrikaner dichters opgenomen.

Twee dichters komen in mijn bestand twee maal voor, Roel Houwink en P.C. Boutens. Houwink gebruikt bij zijn debuut het pseudoniem H. van Elro onder welke naam gedichten in schoolbloemlezingen worden opgenomen. Siccama en Poort nemen in de derde druk van *De bloeiende bongerd II* (1925) als eersten een gedicht van Van Elro op,⁶⁵³ uit *De vrije bladen*. Boutens publiceert in 1919 *Strofen uit de nalatenschap van Andries de Hoghe*.⁶⁵⁴ Als De Raaf en Griss in 1931 in hun *Zeven eeuwen III/Een nieuwe bundel V* twee gedichten van De Hoghe opnemen – zij zijn de enige bloemlezers van De Hoghe – verwijzen zij niet naar Boutens. Omdat beide 'schuldichters' als zelfstandig dichter worden opgevoerd en gebloemleesd, neem ik ze ook als zodanig op.

De keuze voor de dichter die door niemand anders wordt gebloemleesd, is een exclusieve keuze. Twee dichters zijn daarbinnen 'privé exclusief', J.B. Meerkerk en Herman Middendorp. Meerkerk neemt in de tweede druk van *Een boek met verzen* (1913) een eigen sonnet op.⁶⁵⁵ Middendorp neemt in zijn eigen bloemlezing, *Dichters na '80* (1922) en in de tweede druk ervan (1931) resp. een en twee gedichten van hemzelf op (totaliteit 3, bereik 2, extensiteit 2). In een zestal gevallen neemt een bloemlezer twee gedichten van een exclusieve dichter op (bereik 1). Vier dichters (Dagma Boer,⁶⁵⁶ Wiebrandus Haanstra, Thora Rietbergen in Tinbergen/Middendorp, *Dichters na '80* (1922) en Willem van Iependaal (in Van Schothorst, *Geschiedenis* (1939)) krijgen door de keus van drie gedichten een extensiteit van 3 en een bereik van 1. Twee dichters krijgen een extensiteit van 4 in een bereik van 1: H.J.M. Donders Pr (in Jansen, *Literatuur en literatoren* (1927)) en Nine van der Schaaf (in Tinbergen/Middendorp, *Dichters na '80* (tweede druk 1931)). De Vlaamse dichter Jan Vercammen kent de grootste extensiteit, 6, bij een bereik van 1, in Greshoff/Mirande, *Lyriek IV* (derde druk 1941). Ook J.A. Nijland maakt eenmalige keuzes. Ook de nog vrij grote groep dichters van wie het bereik 2 is, is exclusief te noemen.

Maar de bijzonderste groep van exclusieve dichters zijn de vijfenvijftig dichters met een bereik van 1 en een extensiteit van 1 (dus ook totaliteit 1).⁶⁵⁷ Dit betreft vaak een keuze die bepaald wordt door een bijzondere denominatie, dus in bundels met een protestants-christelijke of rooms-katholieke achtergrond. M.A.P.C. Poelhekke neemt in de vierde druk van *Taalbloei* (1925)⁶⁵⁸ het weinig vreugd opwekkende gedicht 'De dood' van Ad. Verbraeken op. De bron van dit gedicht is bijzonder: het in Den Haag tussen 1915 en 1918 onder redactie van Aug. van Cauwelaert door uitgeweken Vlamingen uitgegeven blad *Vrij België*. Verbraeken was een Vlaams pastoor; hij publiceerde in de jaren 1910 gedichten en artikelen in het rooms-katholieke tijdschrift *Van onzen tijd*. Een andere bijzondere tijdschriftkeuze is die door H. Godthelp. Deze neemt in zijn *Nieuwe Nederlandse poëzie I* (1936) een zestal pagina's beslaande cyclus van Hans Wispel, 'Het koren', op. De bron is *De socialistische gids* van januari 1932.⁶⁵⁹ 'Hans Wispel' is het pseudoniem van Hendrik Vos, de

---

⁶⁵³ Abusievelijk onder de naam H. van Erlo.

⁶⁵⁴ Zie voor Boutens/De Hoghe: Blok (1983).

⁶⁵⁵ Zie 3.3.7.

⁶⁵⁶ Zie noot 668.

⁶⁵⁷ Hiernaast nog twee dichters met een extensiteit van 1, maar met een bereik van 2. Het bereik betreft hier echter herdrukken van een bloemlezing.

⁶⁵⁸ Het aanvankelijk tweedelige *Taalbloei* is vanaf 1925 verkort tot 1 deel. Het boek wordt hierdoor goedkoper.

⁶⁵⁹

https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identifier=ds:8802:mpeg21:0001&query=%22Hans+Wispel%22&coll=ds&page=1&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%27C20e_eeuw%27C1930-1939%27C1932%27C&rowid=3

broer van Marie en Margot Vos. Hij werd geboren te Tijnje, vlak bij het water De Wispel. Godthelp verantwoordt in de inleiding van zijn boek zijn keuzes. Enkele gedichten zouden meer bekend moeten zijn omdat ze 'anders wellicht in een tijdschriftboekje vergeten zouden blijven liggen', schrijft hij. Als voorbeeld noemt hij 'het uniek-mooie' gedicht van Wispel.

Een andere exclusiviteit staat hier tegenover. Dan gaat het om de opmerkelijk ruime keuze van werk van een bepaalde dichter die een bloemlezer maakt, waar andere bloemlezers deze dichter in beperkter mate opnemen, of zelfs helemaal niet.⁶⁶⁰ Meestentijds worden van een dichter 1 tot 4 gedichten opgenomen.

De eerste bloemlezer die een significant groot aantal gedichten van een dichter opneemt, is in 1898 meteen al Buitenrust Hetteema met tien gedichten van Marie Boddaert. Hetteema zal Boddaert een geschikte dichteres gevonden hebben vanwege het realisme van haar werk, maar het feit dat zij haar werk uitgeeft bij de uitgever van zijn *Analecta*, zijn zwager Honig, kan ook geholpen hebben. Boddaert wordt aanvankelijk wel gebloemleesd, na 1910 nauwelijks meer.

Een getalsmatige voorkeur blijkt ook uit de keuzes die M.A.P.C. Poelhekke in 1909 maakt voor zijn tweedelige bloemlezing *Taalbloei*. Van de 159 gedichten van 30 dichters die hij opneemt, vormen de achttien gedichten van Albert Verwey de grootste groep, gevolgd door twaalf van Henriette Roland Holst-van der Schalk, elf van Seerp Anema en Frederik van Eeden, tien van P.C. Boutens, Edward B. Koster en Hélène Swarth en negen van Willem Kloos. 91 van de 159 gedichten zijn dus van acht dichters, een gemiddelde van 11 gedichten; de overige 68 gedichten zijn van 22 dichters, een gemiddelde van drie. Een onevenwichtige inhoud, althans naar aantallen. Koster wordt kortstondig ruim gebloemleesd, na 1910 echter nog slechts een enkele keer. Hetzelfde geldt voor de protestants-christelijke dichter Seerp Anema: ook hij wordt naderhand slechts zo nu en dan gebloemleesd. In het geval van Anema kan ook de commercie een rol spelen. Een ruime keuze uit zijn werk maakt *Taalbloei* ook aantrekkelijk voor scholen met een protestants-christelijke leerlingenpopulatie.⁶⁶¹

Dat de rooms-katholiek Horsten ruim bloemleest uit rooms-katholieke dichters ligt voor de hand. Het is noodzakelijk eigen aan zijn opvattingen over het rooms literatuuronderwijs. Hij neemt in zijn *Stemmen van verre en dichtebij* (1920) twintig gedichten van E. Brom en van Hilarion Thans OFM op, dertien van A.M.J.I. Binnewiertz Pr. en nog zes van Mathias Kemp. Brom en Kemp zijn katholieke dichters, Thans en Binnewiertz zijn religieuzen. Deze laatste twee worden begrijpelijkerwijs alleen door katholieke bloemlezers opgenomen, Binnewiertz is vrijwel exclusief aan Horsten te koppelen. Mathias Kemp wordt zelden door anderen gebloemleesd. Van de 30 gedichten die in deze periode van hem worden opgenomen, staan er alleen al vijftien in de twee drukken van Horstens boek. Maar ook van Hélène Swarth neemt Horsten vijftien gedichten op. Swarth is tussen 1898 en 1941 een van de meest gebloemleesde dichters, zij overstijgt denominaties. De tien, resp. twaalf gedichten van Perk en Verwey vormen met de acht van Kloos hiernaast een eigenzinnige keuze voor een rooms bloemlezer.

Horsten neemt dan ook als Tilburgs Frater een bijzondere plaats in in het rooms-katholiek onderwijs. De broedercongregatie waarvan hij lid is, is zeer actief op het gebied van onderwijsuitgaven. Met betrekking tot het ontstaan van taal kan Horsten een klaar standpunt

---

(geraadpleegd 30 september 2022).

⁶⁶⁰ Zie Dijkstra (1988):161, die verwijst naar Rosengren (1987). Literatuursocioloog Karl Erik Rosengren betreft het opnemen van werk van c.q. het aandacht besteden aan auteurs in schoolboeken bij de vaststelling van 'hierarchies of fame'. Zie Rosengren (1987):307vv.

⁶⁶¹ Poelhekkes tekstkeuze hangt wel samen met zijn paralleluitgave *Woordkunst*.

innemen. Spraak is een gave van God aan de mens, betoogt hij. Als taal een goddelijke gave is, heeft taalgebruik een absolute kracht, dus ook literatuur. Taalgebruikers moeten zich dat realiseren, iets wat roomse schrijvers zeker zullen doen. Zij leggen die goddelijke kracht in hun taal omdat zij vanuit een rooms-katholieke godsleer denken en schrijven. Daarom zal Horsten altijd kunnen uitleggen waarom deze of gene schrijver aanbevelenswaardig is of niet en zal hij zich in zijn tekstkeuze door die godsleer laten leiden, wat niet wegneemt dat hij ook in taal van 'goddelozen' schoonheid kan zien. Alleen ontbreekt er dan het wezenlijke aan: Godsbesef. Horsten heeft alleszins oog voor een zekere schoonheid in de moderne kunst; alleen verzen waarin regels als die van Perk – 'Schoonheid, o Gij, Wier naam geheiligd zij/ Uw wil geschiede; kóme Uw heerschappij:/ Naast U aanbidde de aard geen anderen god!' – voorkomen, kunnen 'ons' (met 'ons' bedoelt hij de onderwijsgevende kloosterlingen tot wie hij zich richt) niet voldoen, al klinken en golven ze nog zo mooi.⁶⁶²

In zijn *Stemmen van verre en dichtbij* neemt Horsten ook fragmenten uit secundaire literatuur op. Zo bij Jacques Perk. Hij geeft als leesstuk een deel van een essay door Jac. van Ginneken, Jezuiet en leraar, over Perk, 'een dichter met een roeping', volgens Van Ginneken.⁶⁶³ Recent was een handschrift van Perks *Mathilde-cyclus* aanleiding geweest tot een nieuwe uitleg van deze sonnettencyclus. Van Ginneken kan nu de serie sonnetten op een geheel andere dan gangbare manier interpreteren, namelijk op een katholieke manier. Volgens hem overpeinst Perk eerst zijn levensbeschouwing, zijn godsdienst, dan de dood en tenslotte de liefde, een hellevaart die hem naar het paradijs brengt. Perk is geen 'leeg-klassiek, mythologisch-wazige' dichter, maar een dichter met een 'diep-innige overpeinzing over godsdienst en levensbeschouwing, over Katholicisme en ascese (...), over onsterfelijkheid en hiernamaals'. Daarom kan Horsten na 'Aan de sonnetten' de 'Grotsonnetten' opnemen, namelijk als Perks 'Hellevaart'. Door zo te selecteren geeft Horsten een duidelijk afwijkend beeld van Perk en daarmee is Perk ineens een voor katholieken aanvaardbare dichter. Perk wordt van een schrijver van verre een van dichtbij. Het in rooms-katholieke kringen beruchte 'Sanctissimo Virgo', waartegen Horsten in *Ons eigen blad* nog zo had gefulmineerd, is daarmee vergeten, bestaat voor de leerlingen helemaal niet – en van hun eigen roomse schoolleeraren zullen ze het ook niet weten, als deze het al kent.⁶⁶⁴

Aan de andere kant van het bloemleesspectrum staan de uitgaven van A.F. Mirande en Jan Greshoff. De door hen samengestelde delen uit de *Mozaiek*-serie van uitgeverij W.E.J. Tjeenk Willink, onder de treffende naam *Lyriek*, zijn markante bloemlezingen.⁶⁶⁵ De samenstellers wijzigen hun uitgaven ingrijpend 'om de onophoudelijke wisselingen in het litteraire leven tot uiting te

---

⁶⁶² Horsten (1915):220.

⁶⁶³ 'De authentieke Mathilde van Jacques Perk', in *Studiën*, 48, LXXXVI, 105-159.

⁶⁶⁴ Horsten (1914):16-17.– Uit de inleiding bij Perks gedichten door Willem Kloos neemt Horsten bijna zes pagina's over (Perk (2003):24-29). Het zijn de pagina's over poëzie. Horsten toont er het belang van Kloos' opvattingen over poëzie mee, ook voor rooms-katholieke leerlingen, een didactisch doel. Maar hij heeft zich persoonlijk ook tot Tachtig-poëzie aangetrokken gevoeld. De enige opmerking die hij bij deze pagina's maakt is bij Kloos' uitspraak dat fantasie oorzaak, middel en wezen van alle poëzie is, 'zoowel als van allen godsdienst': 'Hier heeft de lezer een voorbeeld van Kloos' onzinnige meningen over godsdienst.' Het is overigens maar de vraag of een lang stuk als dit op h.b.s. of gymnasium aan de orde kwam; mogelijk wel op een katholieke onderwijzersopleiding (Horstens boek heeft een 'nihil obstat'). Horsten plaatst de dichter Wordsworth in 1880, waar het 1798 moet zijn.

⁶⁶⁵ Deze bloemlezingen moeten niet verward worden met de in 1928 onder dezelfde titel ook door Greshoff en Mirande samengestelde bloemlezing *Lyriek*. Ook hier is de uitgever Tjeenk Willink. Dat is een zeer uitgebreide overzichtsbloemlezing, met een bibliografie door G.H. 's-Gravezande. In 1934 geeft de Wereldbibliotheek een heruitgave (zonder jaar) van deze *Lyriek* uit. Deze uitgave heeft hetzelfde zetsel als de eerste druk met het gerezen wit op pagina 59 en de zetfouten op de pagina's 190 en 268. De Wereldbibliotheek heeft waarschijnlijk vellen druks van Tjeenk Willink overgenomen.

brengen', zoals de verantwoording bij de tweede druk van *Lyriek IV* (1932) luidt. Deze werkwijze van Greshoff en Mirande geeft meteen het verschil met andere bloemlezingen aan. Waar andere bloemlezingen in de loop van een wat langere tijd altijd wel een zekere maar niet al te radicale verandering ondergaan, de verschillende drukken moeten wel eens naast elkaar bruikbaar blijven, wijzigen zij hun bundels telkenmale drastisch. In de tweede druk van deel III (1934) staat werk van 17 dichters, in totaal 180 gedichten. Voor schoolgebruik is dit enerzijds een beperkende, anderzijds een bijzonder ruime keuze. Die ruime keuze is die van 31 gedichten van P.C. Boutens, 26 van Karel van de Woestijne, 23 van Guido Gezelle, 18 van Herman Gorter, 16 van Willem Kloos. 114 gedichten van een vijftal dichters.

Boutens is altijd een ruim gebloemleesde dichter geweest (Van Leeuwen bijvoorbeeld neemt in zijn *Nederlandse dichtkunst* (1929) achttien gedichten van hem op) maar 31 is uitzonderlijk. Hetzelfde geldt voor Van de Woestijne. Het zijn bloemlezingen binnen een bloemlezing. De inhoudskeuze is voornamelijk het werk van Jan Greshoff.⁶⁶⁶ Diens keuzehand kan blijken uit de bron van de zestien gedichten van P.N. van Eyck die opgenomen worden in *Lyriek VI* (1927): uit zeven verschillende bundels van Van Eyck. Ook Nijhoff wordt met 11 gedichten ruim gebloemleesd. De letterkundige actualiteit lichten Greshoff en Mirande in de tweede druk van *Lyriek IV* (1932) toe. Uitgaande van tamelijk lange theoretische teksten van de dichters Nijhoff en Bloem en 'van een der medestrijders'⁶⁶⁷ over de verhouding tussen vorm, inhoud en persoonlijkheid verdedigen zij hun keuze. Het zijn teksten die het schoolniveau sterk overstijgen.

Ten tijde van de derde druk (1941) woont Greshoff al een paar jaar in Zuid-Afrika en is Mirande verantwoordelijk voor de inhoud. Hij signaleert een probleem: gedichten die aanleiding zouden kunnen geven tot bespreking van personen of regimes mag hij zijn leerlingen niet voorleggen, terwijl dat toch sterke gedichten kunnen zijn. Mirande is in 1941 al geruime tijd verbonden aan de organisatie die toeziet op de juiste inhoud van boeken, het Bureau Lectoraat, onderdeel van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Hij weet maar al te goed wat wel of niet is toegestaan.⁶⁶⁸

Een opmerkelijk ruime keuze uit werk van een dichter, door anderen nauwelijks gebloemleesd, is die door W. Godthelp in zijn drie concentrische delen *Nieuwe Nederlandse poëzie* (1936) voor Jan H. Eekhout, met 9, 13 en 19 gedichten. De extensiteit van 50 gedichten uit werk van Eekhout wordt met 41 gedichten vrijwel helemaal door Godthelp gerealiseerd. Een vergelijkbare keuze, ook van Godthelp, is die voor werk van J.A. dèr Mouw. Ook deze dichter wordt weinig

---

⁶⁶⁶ Greshoff was van 1925 tot 1927 aan de Gentse universiteit student geweest van Karel van de Woestijne. In 1924 had hij in de serie *De schatkamer* bij Boosten en Stols te Maastricht Van de Woestijnes *Zon in den rug* uitgegeven en in 1928 ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Van de Woestijne een bloemlezing uit diens bundels.

⁶⁶⁷ De 'medestrijder' is Jan Greshoff zelf, uit 'De brieven van Proust', in *De Gids* 96 (1932), 197-220 (citaat op pp. 198-199).

⁶⁶⁸ Als Mirande aan zijn uitgever kan schrijven: 'U vergeve mij deze uiting, maar ik zit hier aan de bron en ik weet wat mij wacht', is voor Tjeenk Willink wel duidelijk waarmee rekening gehouden moet worden bij deze derde druk. (Ongedateerde brief A.F. Mirande aan Uitg. Mij. Tjeenk Willink, Zwolle, Historisch Centrum Overijssel, Zwolle, inv. nr. 836/ Ingekomen brieven 279). Daarom kan hij Greshoffs 'Een strijdbaar man' en A. Roland Holsts 'Zwaar weer op til' tot zijn spijt niet opnemen. Mirande schrijft 'Bij de derde druk' van *Lyriek IV*: 'Deze druk is aanzienlijk gewijzigd. Voor de keuze van dichters en gedichten is J. Greshoff in hoofdzaak verantwoordelijk; de inhoud der gedichten is zorgvuldig getoetst door A.F. Mirande'. Zo ontstaat een politiek-cultureel evulgetur.

gekozen, minder zelfs dan Eekhout, en van de extensiteit van 37 gedichten en totaliteit van 51 maken de 22 gedichten bij Godthelp een substantieel deel uit.

Vier bloemlezingen pretenderen min of meer een totaaloverzicht te geven, W.L.M.E. van Leeuwen en zijn *Nederlandse dichtkunst sinds 1880* (1929) met 239 gedichten van 73 dichters, verder de tweede druk van D.C. Tinbergen en Herman Middendorp, *Dichters na '80* (1931; 259/80), de twaalfde druk van L. Leopold, *Nederlandse schrijvers en schrijfsters* (1940; 285/45) en tenslotte de tweede druk van Brands en Lieve, *Gouden aren Vb* (1941; 224/96). Deze laatste bundel is het gelijkmatigst van opbouw met vrijwel geen keus voor meer dan vijf gedichten van een dichter, met alleen Gezelle als uitschieter (13).

Bloemlezers geven zelden een toelichting bij hun keuzes. Alleen wanneer een dichtkeuze onderdeel is van een groter verband, zoals een historische of literair-theoretische verhandeling, blijkt het belang van een gedicht. Zo'n belangrijk gedicht is het door bloemlezers tussen 1898 en 1941 achttien maal gekozen 'Leeuwerik' van P.C. Boutens.

Blijft gij nooit een blanken uchtend,
Leeuwrik, zingen hier beneen,
Die uw nachtelijk nest ontvluchtend
Door de zilvren neevlen heen

Vleuglings vindt de gouden wegen
Waar uw aadmen juichen wordt,
Tot uw zang in vuren regen
Naar de koele vore stort;

Zingt gij nooit de roode smarten
Van den duistren aardenacht,
Wordt het bloeden onzer harten
Wel gestelpt, maar nooit verklacht?...

In het ijle blauw verloren
Volgt mijn oog niet meer uw vlucht,
Maar uw antwoord dwaast mijn ooren
Met zijn zaligend gerucht:

Steeds, uit vreugd of smart gerezen,
Heeft de ziel uw vreugd verstaan,
En tot uwe vreugd genezen,
Ons gemeen geheim geraen:

Alle smart omhooggedragen
Meerdert vreugdes gouden schat:
Slechts de vleuglen die ons schragen,
Zijn van aardes tranen nat.

W. van den Ent voegt er in zijn *Gedichten lezen II* (1925) drieëntwintig vragen aan toe, met onder meer de opdracht 'Vergelijk het *omhoogdragen* van de smart met het opstijgen van den leeuwerik' – waarbij door de formulering van de opdracht in haar beperking niet duidelijk is tot welk hoog resultaat de leerlingen moeten komen. Anthonie Donker heeft in *Zeven eeuwen. Stroomingen en gestalten* (tweede druk 1931), een literatuuroverzicht voor gymnasium en een handelsuitgave voor ruimer publiek, vier pagina's literair proza nodig om Boutens te karakteriseren. F.G.A. Stemvers neemt het gedicht in *Verskunst* (1938) op om de trochee te demonstreren. Alleen W.L.M.E. van Leeuwen plaatst het in een kader, namelijk de leeuwerik als het symbool van de uit het aardse naar het hemelse stijgende geest. Hij doet dit dan ook in de thematische bloemlezing *Natuur en dichter*. Van Leeuwen bespreekt Boutens in *De Nederlandsche dichtkunst sinds 1880* (1929) in het kader van een groep dichters die 'met meer of minder tegenstand, de eigen Ziel over hebben gegeven aan de Alziel, aan God' om hem daarna via een deel van het voorwoord door Lodewijk van Deyssel bij Boutens' *Verzen* (1898) en een citaat uit het juryrapport bij de Prijs voor Meesterschap (1925) te bespreken – dit laatste een Van Leeuwen typerende inlas. Van Leeuwen voegt zelf nog een toelichting toe van een vergaand abstract niveau. Dit is een werkwijze die Van Leeuwen frequent toepast: niet alleen een eigen karakteristiek maar ook die van anderen met als driedelig doel een auteur (dichter) te leren kennen en proza te lezen dat er kennelijk toe doet, waardoor kennis gemaakt wordt met een volgend auteur.

Voor alle beschouwers is duidelijk dat Boutens tot de moeilijkste dichters behoort die er zijn en toch kiezen 63 bloemlezers (bereik) gezamenlijk 261 maal voor een gedicht van hem (extensiteit 122), met als ruimste de keuze van Greshoff en Mirande in *Lyriek III* (1934): 31 gedichten. Siccama en Poort schrijven in *De bloeiende bongerd* over Boutens dat men pas na dagen of maanden lange bestudering, 'nadat men zich geheel verenigd heeft met gemoedsleven, rythme en zeggings van den dichter', iets van de schoonheid van het werk kan invoelen – toch opmerkelijk voor een schoolboek bedoeld om in te leiden in de literatuur.

Uiteraard is de keus voor werk van (Noord-)Nederlandse auteurs in het corpus bloemlezingsen verre in de meerderheid: van 195 van hen is werk opgenomen, dichtwerk van 162 mannen en 33 vrouwen. Vrouwen vormen dus een minderheid in het dichtersbestand. Voor de eerste decennia van de twintigste eeuw is dit geen ongewoon beeld: er zijn minder vrouwen dan mannen actief op literair gebied, zoals uit de studie naar de receptie van werk van vrouwelijke auteurs door Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart* (1992), blijkt.⁶⁶⁹ Beschrijft Van Boven de positie van romanschrijfsters, die van dichters zal niet anders zijn: ze lijken sterk in de minderheid.⁶⁷⁰ Werk van vrouwen wordt minder in de canon opgenomen, wat onder andere toe te schrijven zou zijn aan de omstandigheid dat teksten van vrouwen in de kritiek minder literair waardevol worden geacht dan teksten van mannen.⁶⁷¹ Het is onduidelijk in hoeverre leraren-bloemlezers zich door een dergelijke overweging laten leiden. Zij laten zich niet uit over kritieken. Met betrekking tot het opnemen van werk in een schoolbloemlezing is er enerzijds de 'verplichting' van de canon – de naam van de dichter –, anderzijds de geschiktheid als lesmateriaal te dienen, ongeacht een eventuele

---

⁶⁶⁹ Zie Van Boven (1992):10-11. Daar een 65-tal schrijfsters bij naam. Zeven van hen zijn ook als dichteres actief: Albertine Draayer-de Haas, Marie Marx-Koning, Augusta Peaux, Jeanne Reyneke van Stuwe, Annie Salomons, Marie Schmitz, Hélène Swarth.

⁶⁷⁰ 'Terwijl in ons land de dames romancières elkander verdringen, behooren de dichters tot de zeldzaamheden.' schrijft in 1884 een recensent van het werk van Hélène Swarth in *De Gids*. De Beaufort (1884):567.

⁶⁷¹ Van Boven (1992):276.

negatieve bespreking in de kritiek. Zeker de bevonden geschiktheid leidt tot persoonlijke keuzes van een bloemlezer. Keuzes met een klein bereik zijn er het gevolg van.

Zo kan geconstateerd worden dat Henriette Roland Holst-van der Schalk (266) en H  l  ne Swarth (218), en in ruim mindere mate Jacqueline van der Waals (66), deel zijn van de canon. Deze drie dichters krijgen over de hele periode het merendeel van de po  ziekeuze toebedeeld: 550 van de in totaal 815 keuzes voor werk van vrouwen (67,5%). De andere dichters weerspiegelen een persoonlijke keuze. Enkelen van deze groep gaven wel een of twee bundels uit, maar van een aantal anderen is nauwelijks werk te vinden. Dat beperkt zich tot enige publicaties in een tijdschrift, soms zelfs tot slechts een eenmalige publicatie en van een enkeling is zelfs de naam een puzzel.⁶⁷² Dat een klein aantal dichters de groep aanvoert (hier dus drie van de 33) en de anderen in een curve wegzakken naar 1 of 2 vermeldingen, is trouwens het beeld dat ook de mannelijke dichters weergeven: ongeveer 10% is duidelijk aanwezig terwijl de andere dichters een snel dalende curve vertonen. Een voor de hand liggend beeld natuurlijk.

---

⁶⁷² Typerend is hier 'Dagma Boer'. 'Wie hoorde ooit van Dagma Boer?', vraagt in 1922 een recensent van D.C. Tinbergen en Herman Middendorps *Dichters na '80* zich af, een vraag die lang onbeantwoord bleef. Het is volstrekt onduidelijk waarom Hendrika Boer onder de naam 'Dagma Boer' wordt gebloemleesd. Recensie in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* van maandag 12 juni 1922. Zie ook Droog (2014) (<https://neerlandistiek.nl/2014/02/een-raadsel-uit-1912-opgelost/> (geraadpleegd 23 september 2021)).

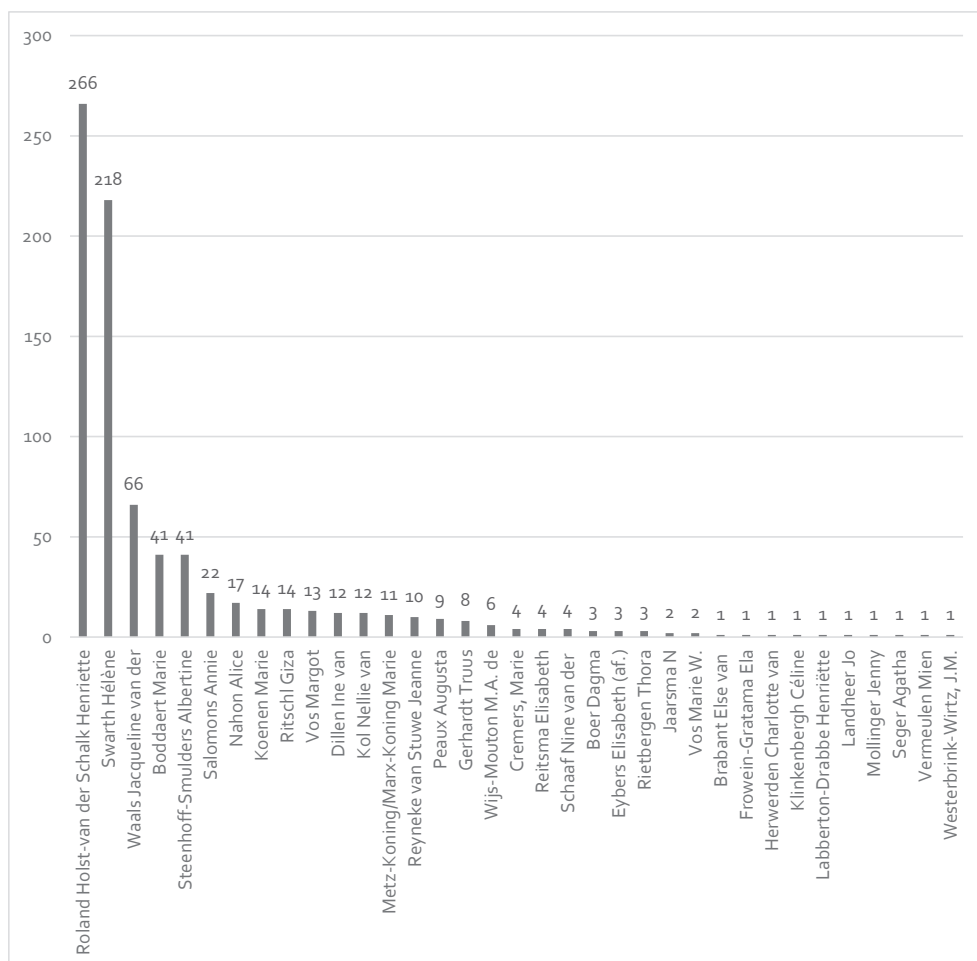

fig. 4 Overzicht keuzes voor dichtersessen

Wat wel opmerkelijk is, is de percentuele terugloop in de periode 1898–1941 van het aantal keuzes voor een gedicht van een vrouw ten opzichte van die voor werk van een man, zoals in de volgende tabel te zien is. Dichtwerk van Roland Holst-van der Schalk, Swarth en Van der Waals wordt in de periode 1932–1941 daarentegen percentueel meer gekozen binnen het aandeel voor dichtersessen, namelijk 82%, 141 van de 172 keuzes. Van de resterende 31 keuzes zijn er acht van Truus Gerhardt.

Deze bloemleespraktijk geeft dan wel een afgeleid beeld van de aanwezigheid van dichtersessen in de literaire wereld van de eerste decennia van de 20ste eeuw, het is wel tekenend: er zijn relatief weinig dichtersessen in deze periode. Een opvallende nieuwe dichteres dient zich nog niet aan.

	1898– 1915	1916– 1931	1932– 1941	totaal	1898– 1915	1916– 1931	1932– 1941	totaal
M	575	3322	2046	5943	80,65%	86,80%	92,25%	87,95%
V	138	505	172	815	19,35%	13,20%	7,75%	12,06%
totaal	713	3827	2218	6758				

tabel 10 Totalen MV

11.9 Een vijftal dichters

Tussen 1898 en 1941 debuteert een groot aantal dichters. De dichters in mijn bestand vormen er een deel van; de meesten worden slechts weinig gebloemleesd, anderen komen prominent naar voren. Gewoonlijk is er aan opname in een schoolbloemlezing een proces van ontvangst in andere media voorafgegaan. Het werk werd in tijdschriften gesignaleerd, is gerecenseerd en van positief commentaar voorzien, in advertenties aangeprezen, in een algemene bloemlezing opgenomen. Opname van werk van een dichter in een schoolbloemlezing is deel van de receptie van het oeuvre van die dichter en vormt tegelijk een parallel proces van receptie. Dit parallelle proces is een afspiegeling van het proces buiten het schoolboek.⁶⁷³ Hieronder bespreek ik kort het receptieproces in schoolbloemlezingen van een vijftal dichters. Het zijn vijf dichters die vanaf 1924 in schoolbloemlezingen voorkomen. Twee van hen zijn in beide circuits succesvol, J.C. Bloem en Martinus Nijhoff, de drie anderen, Paul van Ostaijen, Henri Bruning en Simon Vestdijk, hebben om verschillende redenen enige moeite in het onderwijs ingang te krijgen.

11.9.1 J.C. Bloem en Martinus Nijhoff

In 1925 nemen A. Gratama en W.L. Boldingh-Goemans⁶⁷⁴ in hun *Onze letterkunde* III als eersten werk op van twee dichters die hun stempel zullen gaan drukken op de Nederlandse dichtkunst, J.C. Bloem en Martinus Nijhoff.⁶⁷⁵ Tot 1941 worden dezen ruim gebloemleesd, zij het dat er een aarzelende aanloop is. De achtste druk van De Vooy's *Historische schets* (1916) had J.C. Bloem genoemd aan het eind van een lijstje auteursnamen van tweeëneenhalve pagina als een van de dichters die nog geen afzonderlijke bundels hadden uitgegeven, een eerste, zeer summiere vermelding van deze dichter. In de elfde druk van de *Historische schets* (1921) komt Bloem niet voor, Nijhoff als naamvermelding in 1924 (12e druk), met Bloem dan weer in een lijstje waarin naast vele anderen ook J.H. Leopold en P.C. Boutens staan.

Onze letterkunde is een combinatie van historisch-letterkundige toelichtingen en bloemlezing. De samenstellers verwijzen in hun toelichtingen, die een grote informatiedichtheid kennen, bij Bloem en Nijhoff uitdrukkelijk naar hun publicaties in *De Beweging*, voor Gratama en

⁶⁷³ Zie voor de productie Van Rees/Dorleijn (1993):7. De rol van literaire kritiek in een schoolboek is duidelijk in het werk van W.L.M.E. van Leeuwen.

⁶⁷⁴ W.L. Boldingh-Goemans is ook voordrachtskunstenaar en geeft lessen voordracht. Zie De Westenholz (2003):passim.

⁶⁷⁵ Waar ik hier en in het vervolg schrijf 'de eerste schoolbloemlezing' bedoel ik de eerste bloemlezing in mijn corpus.

Boldingh een duidelijk keurmerk. Kennelijk zijn zij daar goed van op de hoogte. Zij behandelen eerst Bloem, daarna Nijhoff.

Aan de hand van een aantal citaten tonen Gratama en Boldingh-Goemans het centrale thema van Bloems debuutbundel uit 1921, het verlangen. Hadden de samenstellers van *Onze letterkunde* de publicaties in *De Beweging* veronachtzaamd en zich gebaseerd op de eerste recensie van Bloems bundel, die van Henri Borel in *Het Vaderland*,⁶⁷⁶ dan was hun keuze misschien anders geweest. Voor Borel is Bloem onbekend als dichter – Borel zegt geen tijdschriften te lezen – en is niet onverdeeld enthousiast: 'J.C. Bloem is niet, of althans nog niet, een poeet van zoo groote beteekenis', maar de samenstellers zijn wel overtuigd van het belang van Bloems werk. De keus van Gratama, het gedicht 'De bruid', lijkt door het gebruik van een vrouwelijk lyrisch ik atypisch voor begrip van Bloems poëzie, maar is wel te verklaren vanuit het schoolperspectief in 1925. Gratama en Boldingh-Goemans zijn beiden verbonden aan een middelbare meisjesschool ('t Kopje in Bloemendaal) en zij houden rekening met hun onmiddellijke context, een meisjesschool met het zo specifieke publiek.⁶⁷⁷ Het 'Bloem'-citaat in hun toelichting bij J.C. Bloem, 'Het wilde, wijde, verzalgde en mateloze verlangen naar leven en liefde, naar het groote Wonder, naar al wat in elke jonge, levensbegeerige menschenziel hunkert', past wel in dit boek voor meisjes;⁶⁷⁸ het sluit aan op de laatste strofe van 'De bruid', kan de lerares toelichten: 'Laat nu dit lange verlangen geduld zijn; / Wat ik begeer/ Is slechts: verloren, verrukt en vervuld zijn,/ Voor immer meer.'

Nijhoff had acht jaar eerder al zijn bundel *De wandelaar* uitgegeven maar Gratama en Boldingh lezen uit *Vormen* (1924) 'De kinderkruijstocht', een actuele keuze. Ook dit gedicht zullen zij gekozen hebben met het oog op hun eigen leerlingenpopulatie. De middeleeuws aandoende balladevorm in distichons en de aandacht voor het wel en wee van de kinderen zijn dan onderwijskundige overwegingen geweest. Met deze keuze staan Gratama en Boldingh aan het begin van een succesvolle bloemleespraktijk van 'De kinderkruijstocht': het wordt het meest gekozen gedicht van Nijhoff in schoolbloemlezingen.

Typerend voor het informatieniveau van veel korte inleidingen in deze en andere leergangen is de volgende mededeling van Gratama en Boldingh in hun toelichting bij Nijhoff:

Het wonderlijk, wrange *Pierrot aan de Lantaarn* is alleen te krijgen in de Palladium-uitgave. Wat een schrijnende weemoed, wat een bitter sarcasme, wat een diepe meewarigheid, wat een schouderophalende minachting en wat een ontmoediging om der menschen dwaasheid en laagheid spreekt er uit dit gedicht.

Daar moeten de leerlingen het mee doen – zij zullen het gedicht waarschijnlijk niet snel lezen.⁶⁷⁹ Wat wel uit dit citaat blijkt, is de belezenheid van de samenstellers, die zo diep geraakt zijn door dit gedicht dat zij deze uitweiding wel moeten opnemen. In een voetnoot benoemen zij de Palladium-reeks: 'Een artistieke uitgave van fijn beschaafde boeken. (Bloem, Greshoff, Van Nijlen)'. Fijn beschaafde minachting kennelijk.

---

⁶⁷⁶ *Het Vaderland* 10 juli 1921.

⁶⁷⁷ Zie daarvoor het zg. 'Kopje Boek 1906–1931' (https://aelbertsberg.nl/wp-content/uploads/2020/12/kopje_boek_1906-1931.pdf, geraadpleegd 1 december 2022).

⁶⁷⁸ Dit is geen citaat van J.C. Bloem maar een samengesteld citaat uit een bespreking van Bloems bundel *Het verlangen* door Waldie van Eck in *Groot Nederland* 19 (1921). Gratama en Boldingh-Goemans doen het voorkomen alsof dit een citaat van Bloem is uit *De Beweging*.

⁶⁷⁹ Vgl. Verdaasdonk (1984):235 over de disproportie tussen de summierheid van het commentaar op 'representatief' geachte werken en de uitgebreidheid van de tekstkeuze.

De vijftien jaren hierna gaan Bloem en Nijhoff tamelijk gelijk op in schoolbloemlezingen. In vrijwel alle bloemlezingen die Bloem opnemen figureert ook Nijhoff. Nijhoff wordt in tegenstelling tot Bloem ook door rooms-katholieke bloemlezers (Horsten, Mooy en Knuvelder) opgenomen. Met een totaal van 110 gedichten in 37 bundels is Nijhoff verhoudingsgewijs wat meer vertegenwoordigd dan Bloem met diens totaal van 78 gedichten in 29 bundels.

11.9.2 Paul van Ostaijen

Jan Greshoff schrijft in 1925 in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* over Paul van Ostaijen (dan nog met y) dat 'men [met Van Ostaijen] in de barokste zin- en vormeloosheid ("De Bezette Stad" en "Het Sienjaal") verzakt. Toch is een fraaie aanleg nog in deze wildernis te ontdekken' – een weinig informatieve maar wel sceptische toelichting. Na De Raaf en Griss in hun *Een nieuwe bundel/Zeven eeuwen* (1932, derde druk) met vier gedichten neemt Greshoff in 1932 in zijn *Lyriek IV* (tweede druk) toch zeven gedichten van Van Ostaijen op. Van Ostaijen is dan, in Greshoffs woorden, 'de prachtige, stugge, onvermoeide zoeker – die een gansch persoonlijke interpretatie van het expressionisme gaf'. In de derde druk van *Lyriek IV* (1941) geeft Greshoff een vrijwel geheel nieuwe keuze uit Van Ostaijens werk. De recommandatie op het oranje buikbandje bij *Bezette stad*, 'Ritmiese typografie / een boek zonder bijbelse schoonheid / een boek voor royalisten en republikeinen / voor dokters en analfabeten / een boek met een register van al de beroemde liedjes der tien laatste jaren / kortom: onmisbaar gelijk een kookboek / "Wat ieder meisje weten moet"', zal niet iedere docent bekend zijn, maar wel een anonieme recensent van de bundel in het *Algemeen Handelsblad* van 15 april 1921 die het aanbevelend citeert.

Alle bloemlezers baseren zich op *Gedichten* (1928), de na Van Ostaijens dood uitgegeven vorm van verzameld werk door Gaston Burssens. Daaruit nemen Greshoff en Mirande 'Metafiziese Jazz' (uit *De Feesten van Angst en Pijn*) op. Brands/Lieve nemen 'Boem Paukeslag' in *Gouden aren Vb* (1941) in de oorspronkelijke typografie van *Bezette stad* op. Verder wordt alleen poëzie van Van Ostaijen opgenomen uit zijn laatste periode, maar met een totaliteit van 26 (bereik 6, extensiteit 14) toch in bescheiden mate. Met de aanvankelijke poëzie weet men wellicht geen raad, zoals Greshoff verwoordde. Van Ostaijen is nog niet de belangrijke dichter die hij later zal worden, van teruggrijpen op een traditie is nog geen sprake. Van Ostaijen debuteert dan wel in een relatief vroeg stadium in deze periode, maar door de aanvankelijk moeilijke verkrijgbaarheid van zijn werk, gevolg van de Grote Oorlog, en de bijzondere opmaak van volgende bundels dringt hij voor 1941 niet snel door in schoolbloemlezingen.

Dat Paul Huf in 1938 een gedicht, 'De oude man', van Van Ostaijen opneemt op zijn tweede album is een canoniserende keuze voor de naam van de dichter. Als er één bloemlezer zeer weloverwogen zijn serie moest samenstellen, is het Huf wel, afhankelijk als hij was van de begrenzing van de plaat. Nu is de opbouw van het gedicht in zijn serie mededelingen eventueel wel op te vatten als een reeks toneelaanwijzingen met een dramatische apotheose – 'Ziet gij dit snokt de angst door uw mond/ het eerste smaken van een narkose' –, in wezen het enige tekststuk voor een acteur, maar Huf zegt het gedicht vrij snel en pauzeert niet na r. 10.⁶⁸⁰

---

⁶⁸⁰ <https://doi.org/10.17026/SS/N3X23P>.

De oude man

Een oud man in de straat
zijn klein verhaal aan de oude vrouw
het is niets het klinkt als een ijl treurspel
zijn stem is wit
zij gelijkt een mes dat zolang werd aangewet
tot het staal dun werd
Gelijk een voorwerp buiten hem hangt deze stem
boven de lange zwarte jas
De oude magere man in zijn zwarte jas
gelijkt een zwarte plant
Ziet gij dit snokt de angst door uw mond
het eerste smaken van een narkose

Naast Huf nemen De Raaf en Griss (*Een nieuwe bundel V*) en Greshoff en Mirande (*Lyriek IV*, derde druk 1941) het gedicht op. De Raaf en Griss geven Burssens' uitgave als bron,⁶⁸¹ Greshoff en Mirande noemen geen bron (maar het zal Burssens zijn). Greshoff en Mirande geven in r. 5 'aangezet', ook Huf leest 'aangezet', de vorm bij Burssens. De Raaf en Griss geven 'aangewet'; dit is de oorspronkelijke woordversie in het tijdschrift *Avontuur*. Beide bloemlezers geven in de laatste regel 'narkose', waar bij Burssens 'narcose' staat (in *Avontuur* 'narkose').⁶⁸²

11.9.3 Henri Bruning

Vanaf de eerste jaargang van het rooms-katholieke literaire tijdschrift *Roeping* publiceert Henri Bruning er zijn poëzie in. Daarin, in de derde jaargang (1924–1925), het gedicht dat Aug. A. Boudens in zijn *Uit onze letterkunde* (1926) opneemt, 'De lantaarn-opsteker'. Boudens is de eerste die Bruning bloemleest. Hij is in zoverre actueel met het opnemen van het gedicht dat hij toont *Roeping* bij te houden. *Roeping* is het eerste rooms-katholieke literaire tijdschrift na 1918 en wanneer een nieuwe generatie katholieke dichters opstaat is dit hun blad. Het gedicht had in 1925 in Brunings tweede bundel, *De tocht*, gestaan, door Bruning in eigen beheer uitgegeven. Boudens' boek is een van de eerste rooms-katholieke leerboeken na de onderwijspacifictie van 1917, waarna het bijzonder onderwijs zich vrij snel aan het ontwikkelen is en ook rooms-katholieke scholen worden gesticht ten koste van het aantal openbare scholen. Boudens stelt zich voor als leraar M.O. Hij had het jaar ervoor wel zijn M.O.-akte behaald, maar hij is onderwijzer aan een rooms-katholieke u.l.o. in Vlaarding en voor dit schooltype is zijn boek in eerste instantie bedoeld.

De lantaarn-opsteker

Hij is een kleine, oude man:
hij doet mij aan Zacheus denken.

⁶⁸¹ Zij vermelden: uit *Gedichten*, 1918, wat een zetfout moet zijn voor 1928.

⁶⁸² Vgl. Schneiders (1935), die Van Ostaijen prijst om de wijziging 'aangewet' naar 'aangezet'. Dat moet dan wel een wijziging *quo mortuo* zijn geweest. Zie

En werd ook die niet, toen de Meester kwam.
een dier geringen die wij niet gedenken.

Langzaam, over en weer, en iedre avond, gaat
van paal tot paal, van straat tot straat
zijn sjofelheid:
die ziet niet op, die ziet nooit op:
zijn arbeid is gering en in een poovre wijk,
maar schamelst 't aandeel aan het grote leven.

En hij weet niets van 't zachte beven
der blijde kleine lichtjes die achter hem ontluiken:
zijn arbeid is gering: nooit was hij voor iets anders te gebruiken.

Even ziet hij omhoog als hij de lamp aantrekt
– daarna zakt weer zijn hoofd omlaag.
Hij niet,
en niemand ziet,
hoe 'n ogenblik het licht
stil om zijn schouders vlaagt.

Hij is een kleine oude man:
'n jongen achter hem blaft
'sjok-sjok-sjok'.
Hij, in gedachten, altijd in gedachten, loopt met zijn lange stok
als 'n oude patriarch met zijn staf:
zijn hand omklemt hem blij en zacht,
zijn oog genegen en afwezig lacht.

De Tachtigers gaven dan wel 'welluidende onberispelijke verzen', zoals Boudens schrijft, maar welk nut hadden ze? Voor de maatschappij hebben ze niets gedaan, als mens heeft niemand ervan geprofiteerd en hun mooie literatuur had geen geestelijke waarde. De katholieke jongeren daarentegen willen kunst die tot het hart van de mens spreekt en hen opvoert tot God. Het maakt niet zoveel uit of een gedicht wel of niet welluidend is, als het de lezer maar weet te pakken, leert Boudens. Door diens werk op te nemen plaatst hij Bruning in deze opvatting.

Henri Bruning is een tot 1941 weinig gebloemleesde dichter, uiteraard vooral in de katholieke bloemlezingen (Vincent/Verbeeten; Horsten, Mooij). Andere, niet aan een denominatie gebonden bloemlezingen besteden aandacht aan hem vanwege hun overzicht van Jong-Katholieken (Van Leeuwen,⁶⁸³ Godthelp), een actueel-literair-historische keuze, of om twee in poëzie voorkomende levensbeschouwingen te tonen (Kramer zet Bruning tegenover Antonie Donker), een literair-analytisch perspectief. Met betrekking tot Bruning is niet zozeer sprake van keuze op grond van eerdere selectie, eerder van exemplariteit.

---

⁶⁸³ Zie 7.5.2.

11.9.4 Simon Vestdijk

Als Simon Vestdijk in 1932 met zijn *Verzen* debuteert, is hij een dichter die alleen verspreid in *De vrije bladen* had gepubliceerd en in hetzelfde jaar in *Forum*, geen breed gelezen blad. Een debutant wordt zelden onmiddellijk in een schooluitgave opgenomen en als dat gebeurt, is er doorgaans een helpende hand. Dat is hier het geval. De eerste schoolbloemlezing waarin Vestdijks werk, uit *Verzen*, wordt opgenomen is het deeltje *Lyriek IV* (1932, 2e druk). De helpende hand is Jan Greshoff, een bekende van Vestdijk, die vijf gedichten kiest. Het past in het uitgangspunt van Greshoff en Mirande wisselingen in de literatuur te tonen, dus ook het allernieuwste. Hun keus moet representatief zijn voor de actualiteit – Vestdijk is in 1932 erg actueel. In 1941 nemen Greshoff en Mirande in de derde druk van *Lyriek IV* vijf gedichten van Vestdijk uit diens latere bundels op, een nieuwe actualiteit.

W.L.M.E. van Leeuwen bespreekt in *Tubantia* meteen na verschijnen Vestdijks debuutbundel uitgebreid en analyserend:

Niet het genot voor het oog, niet de vreugde voor het gemoed, niet het verlangen van de ziel, noch het reiken van de geest dreef de kunstenaar. Niets althans van dat alles is bij eerste aanschouwing merkbaar, slechts de indruk van de werkelijkheid, die echter als een waarheid zonder meer wordt opgenomen en even treffend en scherp wordt weergegeven, is bron van het werk. Objectief, naturalistisch. Zakelijk-constateeren. Illusieloos. Ideaalloos. En daardoor vaak een beeld van de laatste jaren gevend. Wreed.⁶⁸⁴

Naar Van Leeuwens idee verrijken Vestdijks verzen de verbeelding niet. Vestdijk wordt dan ook in het verloop van de jaren 1930 verder nauwelijks meer gebloemleesd. Te cerebraal toch, onbruikbaar voor het onderwijs, 'op het eerste gezicht van een zeer weinig innemend soort', zoals K. Heeroma de poëzie karakteriseert,⁶⁸⁵ eenzelfde opvatting als die van Van Leeuwen. Zoiets draagt niet bij aan bloemlezen voor schoolgebruik. Hier ontstaat geen traditie of het zou die van de idee van toegankelijkheid moeten zijn. Dat kenmerk staat uiteindelijk opname van Vestdijks werk in de weg. Vestdijk is wel de enige dichter van wie in mijn corpus bloemlezingen de totaliteit en extensiteit gelijk zijn, namelijk 18.

11.10 De schoolbloemlezing als secundair circuit

Eigentijdse literatuur, en met name poëzie, kan alleen in het literatuuronderwijs en de schoolbloemlezing doordringen na receptie ervan in literatuurkritiek in welke vorm dan ook. Met een ruime omschrijving van 'kritiek' kan daar ook de algemene bloemlezing onder vallen, zeker wanneer deze van een essayistische inleiding is voorzien. Voorbeelden daarvan in deze periode zijn Dirk Costers *Nieuwe geluiden* en D.A.M. Binnendijks *Prisma*. Dit is het primaire proces van receptie. De schoolbloemlezing is in de receptie van dichtelijk werk meestal onderdeel van een secundair proces. Ontstaat in het primaire proces een vorm van canon van dichters en hun werk, in

---

⁶⁸⁴ Van Leeuwen in *Tubantia*, 30 juli 1932. En passant geeft Van Leeuwen ook hier zijn poëtica weer. Van Leeuwen bespreekt Vestdijk kort in zijn *Beknopt overzicht van de Nederlandse letterkunde* (1936), en noemt Vestdijks poëzie 'de uiting van zijn in problemen verikkelde zieleven'.

⁶⁸⁵ Heeroma (1934):410.

schoolbloemlezingen ontstaat een afgeleide daarvan in de vorm van geïsoleerde gedichten als afspiegeling van het primaire proces. De vraag daarbij is: is op een bepaalde manier afspiegeling aantoonbaar en dus ook voor de periode 1898–1941?

In de literaire geschiedschrijving komt de bezettingsperiode van 1940 tot 1945 naar voren als die van een cesuur. Een normale voortgang van literaire productie was in deze vijf jaren niet mogelijk; na 1945 moet de literatuur zich hervinden. In het najaar van 1939 verschijnt het eerste deel van de *Spiegel van de Nederlandsche poëzie door alle eeuwen*, samengesteld door Victor van Vriesland, dichter en vanaf 1915 literair criticus. Daarin worden 210 pagina's gewijd aan de poëzie van Guido Gezelle tot Jan Greshoff. Deze 210 bladzijden kunnen achteraf gezien worden als de afsluitende inventarisatie van de decennia voor ± 1930, zij het onbedoeld.⁶⁸⁶

Van Vriesland wil een samenhangend beeld geven van de Nederlandse poëzie, subjectief uiteraard, maar tegelijk, zoals hij meldt, volledig, representatief, afwisselend en inlichtend. De *Spiegel* kon door dit uitgangspunt uitgroeien tot een standaardverzameling. Het eerste deel is dan ook geschikt om de parallel tussen het primaire en secundaire proces te illustreren met Van Vrieslands verzameling als vorm van literaire kritiek. Ik geef daarom de hiërarchie aan gedichten tussen 1898 en 1941 nog eens, nu met een verwijzing naar de *Spiegel van de Nederlandsche poëzie*, deel I.

1898–1941		<i>Spiegel</i>	#
Nauw zichtbaar wiegen, op een lichten zucht	Willem Kloos	+	1
Ik ween om bloemen in den knop gebroken	Willem Kloos	+	2
Mei f [Een nieuwe lente en een nieuw geluid]	Herman Gorter		
De zee, de zee klotst voort in eindelooze deining	Willem Kloos	+	3
Het schrijverke	Guido Gezelle		4
O 't ruischen van het ranke riet	Guido Gezelle	+	5
Leeuwerik	P.C. Boutens	+	6
Zoals daar ginds, aan stille blauwe lucht	Willem Kloos	+	
De kinderkruijstocht	M. Nijhoff		7
Herfst	Hélène Swarth		
Christus aan het kruis (O man van Smarten met de doornenkroon)	Albert Verwey	+	8
'Paradise regained'	H. Marsman		
Aan de sonnetten [Klinkt helder op, gebeeldhouwde sonnetten]	Jacques Perk	+	9
Moederke alleen	René de Clercq		
Sinds ik het weet	Jacqueline van der Waals		

⁶⁸⁶ Het eerste deel van de *Spiegel* wordt gezamenlijk uitgegeven door J.M. Meulenhoff (Amsterdam) en Het Kompas (Antwerpen). Ik baseer me op de Antwerpse uitgave. 'Nederlandse' houdt ook Vlaamse en Zuid-Afrikaanse in. Van Vriesland is zich wel bewust van de bijzondere tijd waarin het boek verschijnt: 'Zij werd voltooid en verschijnt in een tijd, zoo rampspoedig, dat velen wanhopen aan de beteekenis en toekomst van de poëzie'. De begrenzing bij Greshoff is een uitvloeisel van Van Vrieslands idee voor deze uitgave niet verder te kunnen gaan dan het opnemen van werk van dichters die hun eerste bundel uiterlijk in 1910 publiceerden. Van Vriesland (1939):8, 6. – Dat het tweede deel pas in 1953 uitgegeven kon worden en dan een overzicht is van de poëzie tussen 1900 en 1940, waar het eerste boekdeel al een gedeelte van de eerste decennia van de twintigste eeuw beslaat, was in 1939 uiteraard volstrekt onvoorzien. De inhoud van het tweede deel wordt door de bezettingsjaren bepaald. Van Vriesland neemt van een aantal Nederlandse en Vlaamse dichters geen werk op, een besluit dat hij na de oorlog moest nemen, alhoewel de betekenis en de waarde van hun werk wel aanspraak op opname in de bloemlezing maakten. Van Vriesland (1953):XIII.

Als de ziele luistert	Guido Gezelle	+	10
De scheper	Jacques Perk		
De stervende pelgrim	Geerten Gossaert	<i>Sp II</i>	
Die ossewa	J.F.E. Celliers	+	
Ellen f [Eens heb ik de dalende zon gevraagd te wachten]	Frederik van Eeden		
Goede dood	P.C. Boutens	+	
Mijn vadertje	Marnix Gijsen		
Annunciatie	Jacqueline van der Waals		11
Buiten en binnen	Jacob Winkler Prins		
De daad	C.S. Adama v Scheltema		
De tuinman en de dood	P.N. van Eyck		
Die os	Totius (J.D. du Toit)		
Dorpsdans	Jacques Perk	+	
Hemelvaart	Jacques Perk	+	
Iris	Jacques Perk	+	

tabel 11 Hiërarchie 1898–1941 in *Spiegel van de Nederlandsche poëzie I*

Hier moet ik het volgende bij aantekenen. Uiteraard neemt Van Vriesland in zijn *Spiegel* werk van Gorter en Van Eeden op maar alleen als zelfstandig gedicht en niet als fragment van een episch gedicht, iets wat in het onderwijs nu juist wel wordt gedaan. Gezelles 'Het schrijverke', Swarths 'Herfst' en Van der Waals' 'Nu ik het weet' lijken sterk aan het onderwijs te zijn gerelateerd, te clichématig wellicht voor Van Vriesland.⁶⁸⁷ Hoe meer werk van dichters zijn eigen tijd en dus ook zijn eigen werk nadert of zelfs overlapt, hoe eigener hij een keuze maakt. De gedichten van Nijhoff, Marsman en Van Eyck in dit schema komen bij Van Vriesland niet voor, wel ander werk van deze dichters. In het onderwijs zijn deze gedichten wel van belang. Gijsen valt duidelijk onder het obstat van Van Vriesland.

Dat de schoolbloemlezing weergeeft wat in het primaire proces, de eerste receptie, de boventoon voert, is geen opzienbarende conclusie. Die weergave kan al heel snel gaan. J.B. Meerkerk neemt 'Ik ween om bloemen in den knop gebroken' in 1899 in zijn *Een boek met verzen* op. De populariteit van dit gedicht wordt uiteindelijk gestaafd door Van Vriesland. Hetzelfde geldt voor een groot aantal gedichten uit de aanvankelijke periode. Het zijn in J.J.A. Mooijs woorden 'de werken, die in voldoende ruime kring voldoende waardering genieten om in de aandacht te blijven, zodat ze als oriëntatiepunten kunnen dienen in de omgang met literatuur'.

11.11 Besluit

Een breder corpus dan de vijftientig bloemlezingen die ik op inhoud analyseerde zal nauwelijks een nieuwe dichter toevoegen. Misschien een kleinere dichter uit een van de denominaties, de socialist David de Jong, de rooms-katholiek Rob de Wilt, de protestant Geraert van Suylesteijn. Is 85 uitgaven de representatie van 290 bloemlezingen die in deze periode worden geproduceerd, dan wil dat niet a priori zeggen dat het aantal gebloemleesde gedichten van 6758 gemakkelijk met een

⁶⁸⁷ Vergeleken met de inhoud van deel II blijkt het eerste deel meer een standaard. In deel II neemt Van Vriesland nog wel 'De stervende pelgrim' van Geerten Gossaert op, uit de bundel *Experimenten* (1911). Na deze bundel publiceerde Gossaert niet meer. Het lijkt erop dat voor Van Vriesland daar ergens een scheiding ligt.

factor 3,4 vermenigvuldigd kan worden, maar een verdubbeling is wellicht mogelijk. De serie veel gekozen gedichten zal niet veranderen, aan de onderkant van de piramide zal het aantal gedichten met een bereik van 2 of 1 toenemen.

H. Verdaasdonk stelt centraal dat keuzes een reproductie zijn van eerdere keuzes en dat toegekende kwaliteit dus door institutionele factoren wordt bepaald. Hij noemt als indicator het aantal boeksoorten waarin een tekst zich kan bevinden: instituties nemen daarbij uitspraken van elkaar over waardoor stabiliteit in het oordeel ontstaat.⁶⁸⁸ Moerbeek voert aan dat een werk voor blijvende canonisering, 'een stabiele positie in de hiërarchie', afhankelijk is van een voortdurende aandacht van professionele critici en beschouwers.⁶⁸⁹ Een bloemlezing als die van Tinbergen en Middendorp, *Dichters na '80* (1922), geeft een inventariserend overzicht en besteedt ook aandacht aan kleinere dichters. Siccama en Poort, met hun uitgangspunt van schoonheid, hebben een didactischer doel en groeperen tegelijk enigszins thematisch. Maar in vrijwel alle gevallen is de naam van de dichter bepalend. Dat gedeelte opvattingen hierbij een grote rol spelen is een mechanisme op de achtergrond. Ook een vernieuwende bundel als *De bloeiende bongerd* past zich aan aan de consensus, hoe kort die in 1915 nog maar manifest is, versterkt die zelfs. De uitzonderingen zijn de absoluut exclusieve dichterkeuzes; dan is het eerder de inhoud of de stijl van het gedicht dat de doorslag geeft bij een keus, of gewoon een persoonlijke geraaktheid door het gedicht. Uit tabel 2 hierboven blijkt de grote mate van consensus tussen de verschillende bloemlezers.

Het grote aantal weinig gekozen gedichten is de gebloemleesde pendant van de lijstjes dichters waar literatuuroverzichten mee eindigen om de eigen tijd te representeren, 'niet dat al deze dichters op zich zelf minder belangrijk zouden zijn dan de afzonderlijk behandelde, of dat wij ze onderling gelijk stellen', zoals De Vooy's bij zijn lijstjes de lezer voorhoudt. Lees voor 'dichters' 'gedichten' en de relatieve kwaliteitsaanduiding is duidelijk. Toch heeft elk van deze gedichten de potentie gehad in een les behandeld te zijn – een boeiend gegeven, moet ik bekennen.

Schoolbloemlezingen geven een grote verscheidenheid aan poëzie die interessant, passend, geschikt, representatief, schoon bevonden wordt. Steeds heeft een schoolbloemlezer een gedicht gelezen en gewogen, weggelegd of opgenomen. Zijn lezers zijn jongeren die in die poëzie moeten worden ingeleid en het ligt dan ook voor de hand dat die lezers met zoveel mogelijk vormen van en soorten aan poëzie kennismaken. Sommige bloemlezers leggen dat wel uit in een inleidend voorwoord, maar ze hadden zich ook kunnen beroepen op Willem Kloos' sonnet XCVIII in *De nieuwe gids* van 1898–1899 – twee maal gebloemleesd (bereik 2) tussen 1898 en 1941:

Liedren als klinkende luiten beloofde ik,
Liedren als vleiende windekens zoet,
Liedren zoo lieflijk en luchtig, als loofde ik
't Liefste van alles wat ooit lieven doet.

Liedren, op 't droevigst van alles, ontroofde ik
Ook aan den kolk van mijn lijdend gemoed,
Liedren tot rhythmische klachten verdoofde ik,
Liedren zoo smartlijk als Gods druppelend bloed...

---

⁶⁸⁸ Verdaasdonk (1983):242.

⁶⁸⁹ Moerbeek (1998):25.

't Lied is mij alles: op liederen zweef ik,
Daar ieder lied als een wiekslagje luidt...
Liedren zijn vogeltjes, liederen dreef ik

Als een gevleugelde schaar voor mij uit...
Op liederen wiegend, in liedren leef ik,
Totdat de doodshand mij de ooggen zacht sluit.